Alde Fryske Tsjerken

nr. 24 december 2020

Geelgieters en koperslagers
Het klooster Groendijk en de familie Harinxma II
Het lokaal. Een bijzonder fenomeen
De Johanneskerk van Weidum

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 24 december 2020

ISSN 2210-7657

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. J. Kersbergen, voorzitter
Drs. J.-M. Postma, vicevoorzitter
Ing. M.W.S. Weerd, secretaris
Drs. J.C. Lens, penningmeester
Mr. E.L. Veerman
H. Simons, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
Rabobanknr: NL81 RABO 0172 4165 82
ING: NL07 INGB 0000 7307 89

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november via info@aldefrysketsjerken.nl of schriftelijk naar bovenstaand adres

Redactie
J.H.W. Willems, voorzitter
Drs. L. Dijkstra, secretaris
Drs. H.T. Algra
Prof. dr. S.L. de Blaauw
Drs. W.J. Hansma
Dr. M.A. de Harder
Drs. M.E. Stoter
Dr. O. Vries

Redactieadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door:

provinsje fryslân
provincie fryslân

Professionele Organisatie voor Monumentenbehoud

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

1
Marco Blokhuis
Geelgieters en koperslagers
Koperen voorwerpen in Friese kerken

6
Hans Mol
Het klooster Groendijk te Sneek en de familie Harinxma (II)

13
Stichtingsnieuws

21
Teije T. Osinga
Het lokaal. Een bijzonder fenomeen in de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk

25
Willem Hansma
De Johanneskerk van Weidum
Unieke aanwinst voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken

Foto voorzijde: *Jan de Boer* (pagina 4)

Lezenaar in de kerk van Koudum (ca. 1648). Foto *Jan de Boer*

Marco Blokhuis

Geelgieters en koperslagers

Koperen voorwerpen in Friese kerken

Kandelaar uit de St.-Martinuskerk te Sneek, ca. 1500. Foto *Luda Bosma*

Koperen voorwerpen komen veel voor in het interieur van kerken. Wie kent niet de kroonluchters die voor de verlichting zijn aangeschaft, of de vele kandelaars, wandarmen, lezenaars, doopvonten, doopschalen en collecteschalen? Dat kunnen oude en bijzondere stukken zijn, gemaakt door geelgieters en koperslagers in vroeger tijd, maar ook machinaal vervaardigde voorwerpen uit een recenter verleden. Het blinkende koperwerk, dat vroeger met zand werd geschuurd en tegenwoordig gepoetst, draagt door zijn glans in hoge mate bij aan de beleving van het interieur en is met het andere meubilair bepalend voor de inrichting van een kerkgebouw.
Wat in een kerk wordt aangetroffen, hangt af van degene die het kerkgebouw gebruikt. In rooms-katholieke kerken vinden we andere voorwerpen dan in protestantse kerken. Kelken, altaarschellen, wierookvaten en wierookscheepjes en veel kandelaars horen bijvoorbeeld bij de katholieke traditie. Zandlopers en doopbogen zijn weer onderdeel van het klassieke protestantse kerkinterieur.

Koper, messing, geelkoper, roodkoper

Wat in de volksmond koper wordt genoemd, is eigenlijk messing, een mengsel van koper en zink waardoor koper, dat van zichzelf een rode kleur heeft, een gele kleur krijgt. In de zeventiende eeuw werden de ambachtslieden die voorwerpen van gegoten messing maakten, 'geelgieters' genoemd. Vandaar dat hier bij voorkeur de benaming 'geelkoper' wordt gebruikt. Ambachtslieden die voorwerpen maakten door koperplaat uit elkaar te drijven, worden 'koperslager' genoemd.

In kerken vinden we beide technieken terug. Gegoten en gedreven voorwerpen voor kerken zijn de eeuwen door gemaakt. Bekend zijn vooral de gegoten voorwerpen uit met name de zeventiende en achttiende eeuw.

In de negentiende eeuw zien we in kerken ook vaker voorwerpen die zijn gedreven uit de koperplaat, soms in combinatie met roodkoper.

In Friese kerken vinden we vooral voorwerpen van geelkoper. Een gotische kandelaar in de rooms-katholieke St.-Martinuskerk in Sneek uit het begin van de zestiende eeuw is het oudste voorwerp dat werd aangetroffen. Deze dateert dus nog van voor de Reformatie. Na de Reformatie werden de oude middeleeuwse kerken aangepast voor protestants gebruik. Van wat er aan koperen voorwerpen aanwezig was, is daardoor weinig meer bewaard gebleven. Een koperen grafplaat uit 1528, afkomstig uit de Jacobijnerkerk te Leeuwarden, bevindt zich nu in het Fries Museum[1] evenals een aantal kandelaars van hetzelfde type als die te Sneek.

Uit het begin van de zeventiende eeuw dateert een

Kroonluchters en inscriptie met schenkingstekst in de kerk van Molkwerum. Foto's *Jan de Boer*

< Koperen grafplaat van Gregorius Bertolf van Aken. Coll. *Fries Museum*

Kandelaar uit Steggerda, begin zeventiende eeuw. Foto *Gosse Spiekhout*

aantal kandelaars die waarschijnlijk gemaakt zijn voor het gebruik in de katholieke schuilkerken. Deze bevinden zich nu in de kerkgebouwen die de opvolgers zijn van de schuilkerken. De kandelaars kenmerken zich door een rijke profilering van de schacht en een lange gewelfde kaarsenpin.

Uit die tijd dateren ook enkele kroonluchters in protestantse kerken, zoals die in Gaast en Molkwerum. De laatste werd geschonken door 'Saelyngh Reyns ende Claes Pyters' zoals op de bol is te lezen. Over wie deze kandelaars en kroonluchters maakte, is verder niets bekend. Dat geldt overigens voor meer voorwerpen van koper, niet alleen in Friesland maar in heel Nederland. Door archiefonderzoek wordt daarover vandaag de dag wel steeds meer bekend.

Geelkoperen hekwerken

Anders dan in een aantal andere provincies, waar in kerken grote koperen interieuronderdelen zijn bewaard, zoals koorhekken en doopvonten, bevinden zich in de Friese kerken vooral kleinere losse gebruiksvoorwerpen van geelkoper. Natuurlijk zijn er uitzonderingen zoals de fraaie toegangsdeuren (ca. 1686) van de grafkapel in de Van Harenskerk in Sint Annaparochie. In een eikenhouten raamwerk zijn aan de bovenzijde gegoten koperen kolonnetten geplaatst. Daaronder bevinden zich in geelkoper uitgevoerde familiewapens, die zijn omgeven door bladranken. Helaas zijn ook hier de makers, een beeldsnijder (voor het houten model) en de geelgieter, niet bekend. In decoratie en afwisseling van getorste (ook wel gedraaid of getordeerd genoemd) en balustervormige kolonnetten is er veel overeenkomst met het koorhek van de Nieuwe Kerk in Amsterdam (ca. 1654).

Amsterdam was een belangrijk geelgieterscentrum en het koorhek kan heel goed als voorbeeld hebben gediend voor het hek van de grafkapel. Of de toepassing van getorste kolonnetten voor de grafkapel een symbolische betekenis heeft en verband houdt met de vermeende getorste zuilen van de tempel van Salomo, zoals wel is gesuggereerd, is niet duidelijk.[2]

Van formaat is ook het hekwerk met grote balusterspijlen op het platform van de preekstoel van de Jacobikerk in Wommels. Op de koperen knop op de trappaal staat het jaartal 1661 en het alliantiewapen van de familie Grovestins-Hottinga, de bewoners van de naburige state.

Aan de beide bovengenoemde hekwerken zijn de namen van vooraanstaande personen verbonden. De elite had vaak contacten buiten de provincie en vermoedelijk zijn deze grotere geelgieterswerken niet in Friesland gemaakt, maar in Holland, waarbij Amsterdam als hét geelgieterscentrum van die tijd voor de hand ligt.

De toegang tot de grafkapel in de Van Harenskerk, St. Annaparochie (1683). Foto *archief Regn. Steensma*

De kansel met koperen hekwerk in Wommels (1661). Foto *archief Regn. Steensma*

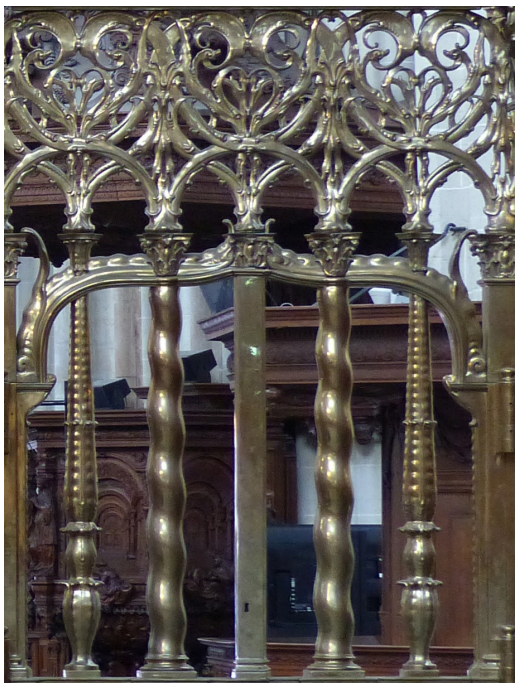

Detail van het koorhek in de Nieuwe Kerk in Amsterdam (ca. 1654) Foto *auteur*

De haan van Wommels en de leeuw van Sneek

Een klein koperen element in Wommels is de scharnier van het preekstoeldeurtje met daarop een dierfiguur, in dit geval een haan. Dit is misschien wel een typisch Fries detail. In de Martinikerk in Sneek bevindt zich op het scharnier een koperen leeuwtje. Het zijn maar kleine details, die waarschijnlijk alleen door de predikant werden gezien als hij de preekstoel opging.

De vermoedelijke betekenis van de haan vinden we op de preekstoel in de hervormde kerk van Kubaard. De scharnier daar wordt gesteund door een soort vogel, misschien ook een haan. Maar duidelijker is de tekst die letterlijk verwijst naar de haan die kraaide toen Petrus Jezus verloochende, een toepasselijke boodschap voor de predikant die het Woord moet verkondigen. Op de scharnier is te lezen: 'DOE . DEN . HAEN . GHEKRAEIT ... / PETRUS . GHESCREIT . WEEST . MET . HEM . TOT ...'. Helaas is de tekst niet volledig te lezen maar de verwijzing naar het verhaal van Petrus en de verloochening is duidelijk.

Op de scharnier is nog meer te lezen: de initialen O.O.W en als datering 'ANNO 1644'. Dit zijn de initialen van Olof Wybes, geelgieter te IJlst. Daarmee is dit het eerste gesigneerde en gedateerde werk van een Friese geelgieter. Van hem is bekend dat hij kandelaars aan de Martinikerk in Sneek leverde (1658) en blakers aan de Mauritiuskerk in IJlst (1661 en 1665) en de Martinikerk in Bolsward (1663). Of hij ook complete kroonluchters maakte en naamsbekendheid had als geelgieter, is verder niet bekend. Ook geelgieters hadden hun specialiteit en mogelijk beperkte hij zich tot kleiner werk.[3]

Amsterdams geelgieterswerk in Friesland

Uit de literatuur blijkt dat er in Friesland in de zeventiende eeuw geen centra van geelgieterskunst waren zoals in Holland. Daarvan is pas sprake in de achttiende eeuw.

Dat verklaart mogelijk het beperkte aantal zeventiende-eeuwse geelkoperen lezenaars in Friesland, toch een gewild artikel in andere provincies in die tijd. Dat geldt overigens weer niet voor Groningen en Drenthe, waar in het geheel geen zeventiende-eeuwse koperen lezenaars voorkomen.

In totaal zijn er in Friesland zes aangetroffen, waarvan die in de Pancratiuskerk in Wolsum en de Jacobijnerkerk in Leeuwarden eigenlijk niet meetellen, omdat deze afkomstig zijn uit gesloten kerken in de twintigste eeuw.[4] Alleen van de lezenaar in de Martinuskerk in Koudum is bekend waar die vandaan komt.

Koperen lezenaar in de Martinuskerk van Dokkum. Foto *Peter Sauermann*

Lezenaar in de kerk van Koudum met signatuur EEV. Foto *Jan de Boer*

Doopbekkenhouder (ca. 1648) met zilveren doopschaal uit 1911. Foto *Jan de Boer*

De doopboog (ca. 1648) in Koudum. Foto *Jan de Boer*

Het werk van geelgieters is meestal niet gesigneerd en gedateerd, maar gelukkig zijn er uitzonderingen. De Amsterdamse geelgieter Elias Eliasz. van Vliet signeerde een deel van zijn werk wel (met EEV), waaronder dat voor de kerk van Koudum. Voor deze kerk maakte hij in 1648 een doopboog, lezenaar, doopbekkenhouder en een leuning voor de preekstoel. Het ensemble in Koudum is uniek voor Friesland.

Koperen doopbogen zijn sowieso zeldzaam in Friesland. Van de acht geregistreerde zijn er maar drie van koper (de andere van ijzer) en vermoedelijk allemaal gemaakt in Holland.[5] Van Vliet heeft meer koperwerk geleverd in Friesland, zoals een kroonluchter (gedateerd 1638) aan de Petruskerk in Twijzel en een doopbekkenhouder (1650-1675) aan de Petruskerk van Tjerkwerd. Vanuit de werkplaats met de toepasselijke naam 'In de Gecroonde Kerckkroon' aan de Nieuwendijk leverde dit bedrijf vooral kroonluchters, lezenaars en doopbogen aan meerdere kerken in heel Nederland.

Omdat bij het gieten gebruik wordt gemaakt van gietmallen, kunnen er meerdere exemplaren gegoten worden. Vrijwel identieke doopbogen en lezenaars zijn dan ook in andere kerken te vinden: doopbogen in het Noord-Hollandse Krommenie en Monnickendam, lezenaars in Amsterdam en Maassluis, maar ook in de Martinuskerk in Dokkum.

Van lezenaars is bekend dat bepaalde modellen ook vaak gekopieerd zijn door andere geelgieters, met of zonder wijzigingen. Ook werden gietmallen steeds doorgegeven of verkocht. Dit geldt voor alle soorten van koperwerk in kerken. Omdat de werkstukken niet gesigneerd zijn, is vaak moeilijk te bepalen door wie en wanneer ze gemaakt zijn. Het type lezenaar met opengewerkt acanthusblad zoals in Koudum werd tot in de achttiende eeuw steeds opnieuw gegoten, weliswaar soms met kleine aanpassingen of toevoegingen. Zo kon bijvoorbeeld een stadswapen of het wapen van de opdrachtgever toegevoegd worden.

Zoals gezegd neemt het geelkoperen ensemble in Koudum een aparte plaats in onder het koperwerk in Friesland. Dergelijke uitgebreide sets, vaak nog aangevuld met zandlopers en voorzangerslezenaars zien we vooral

in de provincies Noord- en Zuid-Holland. De herkomst van de in Friesland aanwezige zeventiende-eeuwse geelkoperen doopbogen (Heeg, Ternaard en West-Terschelling) en zandloperhouders (Jorwerd en Hardegarijp) zal daar dan ook gezocht moeten worden.

Kroonluchters

Van de honderden kroonluchters die zich in Friese kerken bevinden zijn er vele in de twintigste eeuw nieuw gemaakt. In de negentiende eeuw zijn met de komst van de olielamp en de gasverlichting in veel kerken de oude kroonluchters verkocht. In de twintigste eeuw kwam men erachter dat kroonluchters toch wel een passende verlichting zijn en daardoor schaften veel kerken weer kroonluchters aan.

Hoewel relatief nog maar kort geleden, weten de kerkbeheerders vaak niet meer waar ze gemaakt zijn, maar met een beetje hulp en het noemen van 'Haarlem' blijkt het vaak de kopergieterij Brink en Van Keulen in Haarlem te zijn, een bedrijf dat vanaf 1950 veel nieuwe kroonluchters heeft geleverd.

Toch zijn er ook nog veel historische kroonluchters te vinden. Vooral in protestantse kerken, maar ook in katholieke. Enkele luchters zijn mogelijk zelfs uit het einde van de zestiende eeuw, maar dat is niet geheel zeker. Met name voor kroonluchters uit de zeventiende en achttiende eeuw geldt dat de stijl weinig aanknopingspunten biedt voor een datering omdat de mallen in die tijd steeds opnieuw gebruikt werden. Mallen waren dan ook een kostbaar bezit voor de geelgieter.

Van sommige kroonluchters weten we meer, omdat ze voorzien zijn van inscripties of een jaartal. Informatie over de schenkers staat nogal eens op de schildjes die vaak bovenaan zijn aangebracht. Iedereen kon op die manier zien wie de weldoener was. Lang niet altijd zijn de teksten op de kroonluchter zelf goed te lezen. Een gravering op de bol, de speen onderaan of de bovenring is alleen van dichtbij te zien. Zo is de signatuur van Van Vliet op de kroonluchter in Twijzel (1638) alleen van dichtbij of door de lens van een camera te zien.

Voor zover bekend zijn de kroonluchters uit 1866 in de Piterkerk van Lippenhuizen de laatste waarvan we weten door wie ze zijn gemaakt. Albertus Adriani uit Leeuwarden vervaardigde ze voor 160 gulden. Ze werden aangeschaft 'ten behoeve van avondgodsdienstoefeningen.[6]'

Niet altijd ging het om vertoon of praktisch nut, gedachtenis speelt soms ook een rol. Op een kroonluchter in de Johanneskerk in Feanwâlden is te lezen: 'Tot sieraad en gebruik voor den Avondgodsdienst strekt deze kroon ter gedachtenis van de Eerwaarden Heer Johannis Folkertsma, in leven eerste predikant aan deze plaatse van den jare 1755 tot den jare 1790 geboren te Bolsward de 28 Januarij 1722 en overleden den 23 Maart 1812 in hogen ouderdom van 90 jaren en 24 dagen en legt alhier begraven'. Op een tweede kroonluchter staat een vergelijkbare tekst ter gedachtenis van de vrouw van de predikant. Dergelijke teksten zijn echter schaars en de meeste kroonluchters zijn vanuit praktisch oogpunt aangeschaft. Overal zijn ze echter een sieraad in het interieur.

Marco Blokhuis is als erfgoedspecialist verbonden aan Museum Catharijneconvent te Utrecht en doet onderzoek naar kerkelijke collecties. Voor deze bijdrage is gebruikt gemaakt van de objectgegevens in de database Kerkcollectie Digitaal, die is ontwikkeld door Museum Catharijneconvent ten behoeve van beheerders van kerkgebouwen. Hierin zijn de gegeven van ca. 290.000 voorwerpen in kerken geregistreerd.

Literatuur

Biemen, W. van , A. de Groot, B. Linskens (red.), *Koper in Kerken. Geelgieters en hun werk in Nederlandse kerkgebouwen*, Leiden 2018.

Graas, T.G.M., 'Koperen lezenaars in protestantse kerken. Een onderzoek naar zeventiende en achttiende-eeuwse geelgieters in Nederland'. In: *Lood om oud ijzer. Koper, tin en ijzer in Nederlandse kerken*, Soesterberg 1998.

Hoeve, S. ten, *Friese preekstoelen*, Leeuwarden 1980.

Hoeve, S. ten, G.P. Karstkarel, Regn. Steensma, *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*, Baarn 1985.

Hoeve, Sytse ten, 'Een haan op een preekstoel. Een bijzonder scharnier in Kubaard', in: *Keppelstok : Publicatie Stichting Alde Fryske Tsjerken* ; nr. 77 (2008), pp. 3-7.

Hoeve, Sytse ten, 'Holland-Friesland. Invloed uit Holland op Friese kerkenbouw en –inrichting in de Zuidwesthoek in de 17de eeuw', in: *Keppelstok : Publicatie Stichting Alde Fryske Tsjerken* ; nr. 78 (juni 2009), p. 4-12.

Hoeve, Sytse ten, 'Twee kerkpoortjes en een bijzondere slotplaat in Bitgum', in: *Alde Fryske Tsjerken* 1 (2010) pp19-22.

Kuiken, Kees, 'Koper van de Koning?' in: *Alde Fryske Tsjerken* 8 (2013) pp. 25-26.

Stokroos, M., *Koper in Nederland. Het gebruik van koper in voorbije eeuwen*, Amsterdam 1990.

Noten

1 Stokroos, p. 52. Koperen grafplaat van Gregorius Bertolf, de eerste president van het Hof van Friesland, die overleed in 1528. Zie O. Vries e.a., *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum/Leeuwarden 1999), pp. 218-219

2 Kuiken, p. 26. In recente literatuur over het koorhek van de Nieuwe Kerk komt dit aspect niet naar voren. Zie R. Baarsen, *Kwab. Ornament als kunst in de eeuw van Rembrandt*, Rijksmuseum Amsterdam, 2018, p. 137-157.

3 Graas, p. 161

4 Zeventiende-eeuwse lezenaars zijn geregistreerd in de Jacobijnerkerk (1x) en de Lutherse Kerk (1x) in Leeuwarden, Martinuskerk in Dokkum (2x), Koudum (1x) en Wolsum (1x). De lezenaar in de Jacobijnerkerk zou pas na WOII verworven zijn uit de kunsthandel en die in Wolsum is afkomstig uit de in 1969 gesloopte kerk van Middelie in Noord-Holland. Van de achttiende-eeuwse lezenaars zijn die in de doopsgezinde kerk te Leeuwarden en de kerk van Wâlterswâld een vroege herbestemming. Deze werden in 1785 gemaakt door de Amsterdamse geelgieter Harmanus ter Winkel voor de doopsgezinde kerk De Zon in Amsterdam. Toen deze kerk sloot in 1801 werd de ene lezenaar met de preekstoel en het orgel erboven verkocht aan de gemeente in Leeuwarden; de andere kwam terecht in Wâlterswâld, waar in 1805 een nieuwe kerk was gebouwd.

5 Koperen doopbogen bevinden zich behalve te Koudum ook in Ternaard en West-Terschelling. S. ten Hoeve (1985) vermeldt ook een doopboog in de Grote Kerk in Leeuwarden.

6 Website PG Lippenhuizen

Hans Mol

Het klooster Groendijk te Sneek en de familie Harinxma (II)*

* Dit is deel twee van een artikel over het voormalige klooster Groendijk in Sneek. Het eerste deel stond in AFT van juni 2020

Klooster Groendijk (rechtsboven) op de kaart van Van Deventer (ca. 1560). *Coll. Fries Scheepvaartmuseum*

Bocke Agges Harinxma als kloosterstichter?

Uit het testament van Yde Bockes dr Harinxma van 1483 blijkt dat haar vader een pachtcontract met de zusters had afgesloten voor de boerderij op het erf waarvan het klooster tot stand moest komen. Het blijkt ook dat hij voor gezamenlijke rekening bouwmateriaal had doen aanschaffen en voor zijn ongehuwde dochter Yde een woning bij het klooster had doen optrekken. En tenslotte kan eruit worden opgemaakt dat hij de intrede van een bastaarddochter als zuster in het convent had geregeld. Al met al lijken dat voldoende aanwijzingen dat (oude) Bocke Harinxma de eerste en voornaamste wereldlijke begunstiger van Groendijk/Sidsingawier is geweest. Te meer daar de sate Sidsingawier vanouds tot de kernbezittingen van Bocke Harinxma heeft behoord.

Dat laatste weten we uit de scheidsrechtelijke uitspraak over wederzijdse schadeloosstelling betreffende een conflict tussen de Vetkoperse families Jongema en Albada aan de ene, en de Schieringer Homminga's en Harinxma's aan de andere kant. Een conflict, dat in de jaren 1443-1447 op flink wat wapengeweld, vernielingen, afpersing, bedreigingen en gijzelneming was uitgelopen.[1] Bocke Harinxma had als veteleider met een gewapende groep van zo'n dertig man de stins van Hessel Albada bij Westhem ingenomen en verwoest. Hij was daarbij ook verantwoordelijk geweest voor het doden van Hessels zoon Syert. Hessel van zijn kant had later een expeditie naar Woudsend ondernomen om daar de posities van de Harinxma's aan te tasten.

Bij dat alles hadden de partijen eveneens elkaars pachters lastiggevallen en schade berokkend. In de zoenbrief nu werd alle schade, doodslag en letsel van beide partijen tegenover elkaar geplaatst en getaxeerd, waarbij het nodige tegen elkaar werd weggestreept, maar van de leiders nog wel een aantal vergoedingen tegen onderpand werden geëist. Zo moest Bocke bijvoorbeeld Hessel 300 mark uitkeren aan weergeld voor de doodslag op diens zoon, maar behield hij diverse claims jegens hem, voor onder meer het toebrengen van schade aan 'Bocka landseta to Sydzingwer ende dij landtseta to Syckingha', inderdaad de eerste twee genoemde en vermoedelijk ook belangrijkste pachtgoederen van Bocke Agges.

Waarom Bocke de stichting van het klooster op zijn landgoed gefaciliteerd heeft, is moeilijk te zeggen. Moest hij zijn door gewelddaden geblakerde ziel misschien witwassen? Buiten bovengenoemde Albada-vete heeft hij later ook in de Donia-oorlog het nodige bloed vergoten, als een der aanvoerders van de Schieringer partij. Maar persoonlijk zal hij hogere verwachtingen hebben gehad van de gebedsvoorspraak van de Windesheimers van Thabor dan van het nieuwe zusterhuis op zijn eigen landgoed. Volgens Worp van Thabor is hij namelijk na zijn overlijden in 1468, tegelijk met zijn schoonzoon Keimpe Edes Jongema, in de kerk van Thabor begraven, elk bij zijn ouders.[2] Bocke zou daar een plaats in het koor hebben gekregen bij ridder Rienck Bockema, zijn grootvader, die zoals bekend het klooster had gesticht.

Nu sluit een voorliefde voor een krachtig, reeds eerder door de eigen familie gepatroneerd gebedshuis geen medewerking uit aan een nieuwe jong vrouwenconvent.

Het klooster Thabor

Gelet op de heilige aan wie Groendijk werd gewijd: Elisabeth van Thüringen, patroon van de armen, is het opmerkelijk dat Bockes bastaarddochter Lysbeth naar haar vernoemd lijkt te zijn. Wellicht dat Bocke een speciale voorliefde voor deze toen immens populaire heilige heeft gekoesterd.

Niet onmogelijk is dat de stichting van Groendijk in 1463 samenhangt met de stichting van het Sneker kruisherenklooster in 1464. We weten al enige tijd dat de kruisheren hun Sneker vestiging niet helemaal zelf van de grond af hebben opgebouwd. Zij hebben er een bestaande gemeenschap van tertianen (lekenbroeders die leefden volgens de derde regel van Sint Franciscus) overgenomen, overigens op hun verzoek,[3] en deze in recordtempo omgevormd in een echt kruisherenkloos-ter, met hulp van broeders uit het Westfaalse klooster Osterberg.[4]

Het vernieuwde klooster kreeg de naam Bethanië toegewezen. Omdat uit de Sneker recesboeken bekend is dat de Sneker kruisheren in 1507 gevestigd waren in het 'olde hospitael',[5] terwijl zij daar sinds 1464 zelf geen sociale zorg bedreven, kan aangenomen worden dat de tertianen eerder als ziekenzorgers bij dat hospitaal of gasthuiscomplex werkzaam waren geweest. Dat complex was dan naar alle waarschijnlijkheid gelieerd aan de Sint Antoniuskerk, die toch al zeker in de late veertiende eeuw in Sneek bestond. Denkbaar is nu dat

De heilige Elisabeth. Sculptuur van eikenhout door de Meester van Koudewater (navolger van), ca. 1480 - ca. 1490. Coll. Rijksmuseum

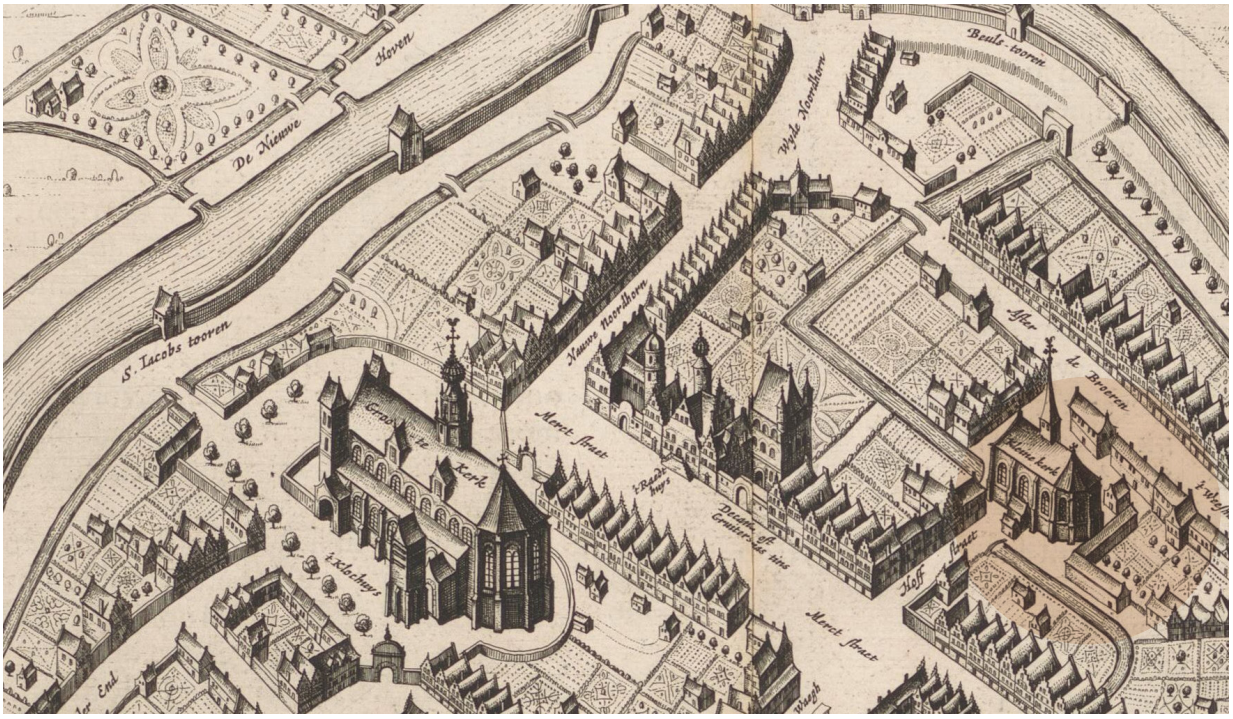

Plattegrond Sneek uit 1652, met de plek van het voormalige kruisherenklooster. *Coll. Rijksmuseum*

er sprake is geweest van een dubbelconvent, met zowel lekenbroeders als lekenzusters.

Een dergelijke samenstelling kennen we namelijk ook voor het hierboven al in verband met Tzomme Wiarda even ter sprake gekomen klooster (Olde) Galilea, even ten noordoosten van Leeuwarden. In 1451 waren daar zusters die de overstap dachten te gaan maken naar een nieuw klooster te Fiswerd,[6] wat zij na verloop van tijd ook gedaan hebben. In 1457 werd Galilea namelijk getransformeerd in een observantenklooster van de minderbroeders,[7] waarbij hoogstwaarschijnlijk tertianen in de nieuwe gemeenschap werden opgenomen.[8] Dan was het oudste Galilea dus een dubbelklooster met lekenbroeders én lekenzusters, levend volgens de derde regel van Sint Franciscus, en werden tussen 1451 en 1457 eerst de bokken van de schapen gescheiden, waarna de tertianengroep kon worden opgenomen in een echte kloostergemeenschap. Als dit Galilea-Fiswerd-model van toepassing is op Sneek, zouden er in 1463 zusters uit de stad naar een nieuw complex te Groendijk/Sidsingawier kunnen zijn verhuisd met achterlating van de lekenbroeders, die dan even later moesten fuseren met kruisheren. Toegegeven, het is een speculatief scenario, maar niet onrealistisch. En of het nu echt zo gegaan is of op een andere wijze: als heerschap te Sneek moet Bocke wel bemoeienis hebben gehad met beide stichtingen. Jammer genoeg is daar nauwelijks iets over bekend, ook niet met betrekking tot de kruisheren.

Adellijke Harinxma's in een lekenzusterklooster?

Dat het zusterhuis van Groendijk niet meteen op een flink stuk eigen grond van start kon gaan maar op pachtgoed moest beginnen is niet uitzonderlijk. Vrijwel alle lekenzusterhuizen uit de sfeer van de Moderne Devotie hadden een aanloop zonder veel kapitaal. Ze moesten het, anders dan bijvoorbeeld de kartuizers, eerder hebben van de inleg van eigen leden dan van royale gebedsinvesteringen van rijke begunstigers. Dat heeft ermee te maken dat ze kerkrechtelijk geen kloosters waren en ook geen naam hadden op het gebied van de hiernamaalsverzekering. Hun leden waren van huis uit individuele leken die een vroom leven in de wereld leidden, gaandeweg groepen vormden en daarbij vaak naar de kerk gingen, maar dan eerst wel onder toezicht van de pastoor bleven staan. Vandaar dat ze de (derde) regel van Sint Franciscus voor gelovigen-in-de-wereld volgden (regel 1 en 2 waren bestemd voor geprofeste kloosterbroeders en kloosterzusters).

De gemeenschapsvorming, die vanaf het eind van de veertiende eeuw door de kerkelijke autoriteiten werd gestuurd, leidde ertoe dat deze zustergroepen zich meer en meer in conventen organiseerden en zich daarbij gaandeweg ook afzonderden van de wereld, achter muren en omheiningen. Het werd hun dan toegestaan eigen kapellen te bouwen, waarin ze zelf gebedsdiensten konden houden onder leiding van paters uit Franciscaner of Augustijner kring.

Door sommige historici worden ze als semi-religieuzen betiteld omdat ze geen eeuwige geloften aflegden (en daarmee in theorie in de wereld bleven), en anders dan echte kloosterlingen ook bezit mochten hebben en inkomsten genieten. In de praktijk volgden deze conventen echter wel een kloostermodel. De zusters beloofden gehoorzaam te zijn aan een overste en stortten hun geld in de gemeenschappelijke kas. Het enige dat hen onderscheidde van de oudere instellingen was dat ze veel tijd kwijt waren met het bedrijven van handwerk, met spinnen, weven, boter en kaas maken en dergelijke, om zelf de kost te verdienen. De consequentie

Sneek in de Atlas van Schoemaker, begin 18e eeuw

daarvan was dat ze geen uitgebreide koordiensten in het Latijn konden zingen maar het moesten doen met korte en eenvoudige officies in de volkstaal. Hun talrijke inwoners, door de omgeving aangeduid als *bagijnen* of *begijnen*, beschouwden zichzelf echter wel degelijk als kloosterlingen. En hun bescheiden nederzettingen, die voor het merendeel in of dichtbij steden tot stand kwamen, werden ook door de buitenwacht kloosters genoemd. Zo ook in het geval van *Sinte Elysabeths* ***cloester*** *opten berch Olyveten by Sneeck.*

Dat verrichten van handwerk had een belangrijke sociale consequentie in zoverre er geen rem op het toetreden stond: van aspirant-zusters werd geen intredeschenking geëist. In beginsel was dat in elk klooster verboden, maar in de praktijk werden in de traditionele huizen alleen mannen en vrouwen aangenomen die geld of goederen meenamen. Er moest immers vermogen worden gevormd om de monniken en nonnen te kunnen vrijstellen voor het gebed. In een lekenzusterhuis was dat niet nodig: ieder die de handen uit de mouwen kon steken was welkom. En zo kwam het religieuze leven binnen het bereik van vrouwen met een smalle of zelfs helemaal geen beurs. Vrouwen die vanwege de 'ballotage' nooit tot een echt klooster hadden kunnen toetreden. Om die reden heb ik dit soort gemeenschappen wel getypeerd als lowbudget-kloosters. Er blijkt een enorme belangstelling voor te zijn geweest, niet alleen getuige de wonderbare vermenigvuldiging van deze instellingen doorheen de Nederlanden, maar ook getuige hun dichte bezetting van vaak meer dan 50 tot 60 zusters per klooster, tijdens hun bloeiperiode tot ca. 1520.

Hoewel deze kloosters nog niet zo goed bestudeerd zijn,[9] kunnen we vermoeden dat hun leden eerder uit de middenklasse en de 'upper lower class' afkomstig waren dan uit de elite. Al moeten we bedenken dat sommige van hen in de steden zoveel geestelijke uitstraling wisten te bereiken dat ze ook patriciërs- en koopmansdochters aantrokken, met als gevolg dat ze zich na verloop van tijd ook materieel meer konden permitteren en meer status verwierven.

Hoe zat dat nu met Groendijk? Vormde het gegeven dat het convent van handenarbeid op een boerderij moest leven,[10] waarvoor het zelfs nog een flink bedrag aan pacht diende af te staan, niet een belemmering voor intredes door Harinxma-dochters? Vermoedelijk wel. Van de stimulans die Yde Harinxma de volgende generaties uit haar familie bood om dochters aan te bieden, lijken ze weinig gebruik te hebben gemaakt. Het genealogische schema van de Bocke Harinxma-tak laat wel zien dat niet Groendijk maar de cisterciënzerinnenpriorij Nijeklooster de favoriete plek van religieuze Harinxmavrouwen was. Groendijk was in haar generatie kennelijk alleen geschikt voor bastaarddochter Lysbeth, dus voor een vrouw met een lagere status. In dit sociale spectrum past het ook goed dat in 1507 Griet, de oude dienstmaagd van de in 1500 overleden oud-burgemeester Wythia Haringsz Harinxma in het klooster verbleef.[11]

De preferentie van de legitieme Harinxmadochters voor Nijeklooster kan echter ook een kwestie van traditie zijn geweest omdat het al sinds 1234 bestond en het door een hervorming in 1436 met inbreng van nonnen uit het Windesheimer klooster Diepenveen een goede religieuze roep genoot.[12] Vermoedelijk had de

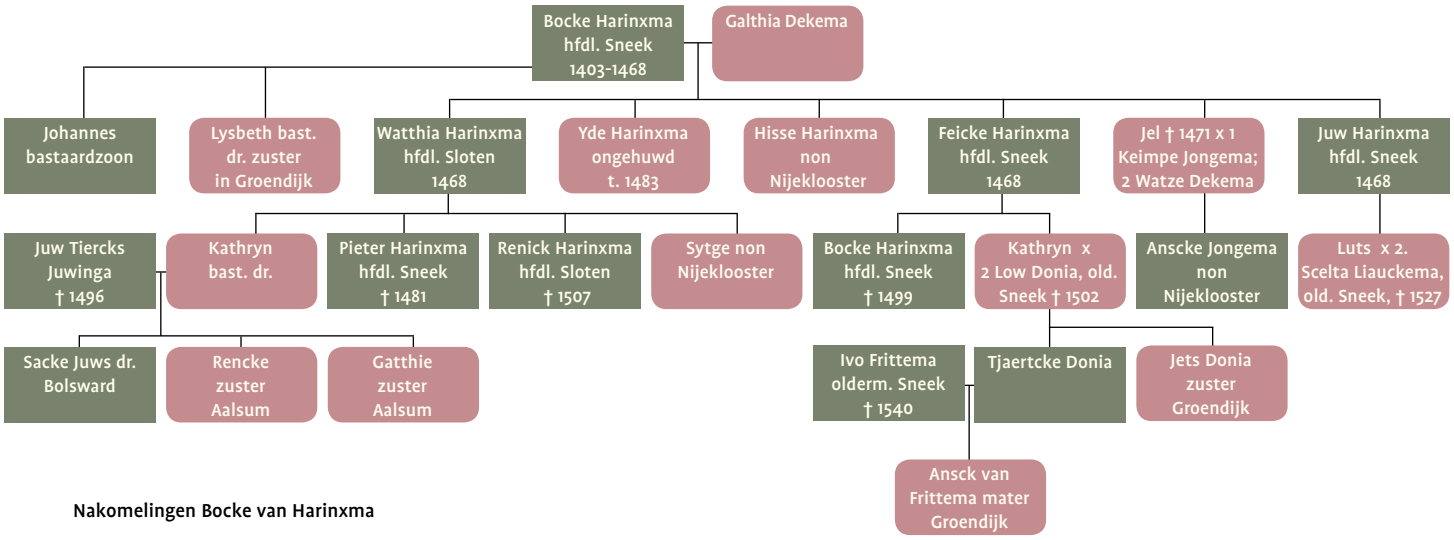

Nakomelingen Bocke van Harinxma

familie er zonder meer al een oude band mee. Daarbij blijkt Groendijk in derde generatie nog wel degelijk een dochter uit de parenteel van Bocke Harinxma te hebben geherbergd: Jets Donia, dochter uit het tweede huwelijk van de boven al genoemde Katryn Feickes dr. Harinxma en Low Donia, burgemeester van Sneek in de jaren 1507-1509.[13] Nog weer een generatie later treffen we in 1572 Ansck van Frittema aan als moeder-overste van Groendijk.[14] Zij was een dochter van Ivo van Frittema, olderman van 1527 tot 1540, en Tjaertke Low's dr Donia. Daarmee was ze nicht van Bovengenoemde Jets en stamde dus via de moederlijke lijn eveneens af van Bocke Harinxma.

Verder is bekend dat de adellijke Reintzen Douwes dr. Douma van Oenema in 1548 een tante Renick in Groendijk had.[15] We kunnen daarom niet zeggen dat de Friese adel de tertiarissenkloosters meed. Zeker niet als we zien dat twee dochters van Katryn de bastaarddochter van Wattia Harinxma en Juw Tjercks Juwinga in 1504 professie deden in het met Groendijk vergelijkbare zusterklooster Aalsum.[16] Wat Groendijk betreft maken de genealogische handschriften die door De Haan Hettema en Van Halmael in hun *Stamboek van den Frieschen adel* zijn geraadpleegd, en die niet altijd even betrouwbaar zijn, zo ook melding van een Katrijn Juws dr. van Unia, Berber Keimpe dr. Albada en Trijn Ofcke dr. Foppinga als zusters in dit convent.[17]

Al met al vallen uit deze disparate gegevens geen echt scherpe conclusies te trekken over het adellijk aandeel in de bevolking van Friese tertiarissenkloosters als Groendijk. Daarvoor biedt Groendijk eenvoudigweg te weinig bronnen. Dat geldt ook voor de ter vergelijking even boeiende nonnenpriorij Nijeklooster. Een vervolgstudie kan mogelijk wel iets opleveren voor Aalsum bij Oude Schouw, waarvan dan toch enig archiefmateriaal bewaard is gebleven.

Uitloop: Groendijk in de zestiende eeuw

Het lijkt Groendijk na de stichting voor de wind te zijn gegaan. Het klooster was al in de jaren zeventig populair bij Friese testateurs, zo bijvoorbeeld bij Jorert Andringa, die de zusters te Groendijk en Makkum elk van vijf klinkerds (zware zilveren munten) voorzag in 1476.[18] Wat de staf van het klooster betreft kunnen we vaststellen dat die met de stichting van het Harinxma familieleen in 1483 met een extra priester naast de pater kon worden uitgebreid. Ze worden allebei genoemd onder de geestelijke getuigen bij de laatste wil van Kathryn Feickes dr. Harinxma uit 1501: heer Pieter, pater van Tsyzingawier (= Sidsingawier), en heer Philippus, prebendarius toe Gronedick, waarbij curieus genoeg dus ook de twee verschillende namen van het klooster worden gebruikt.

Wanneer het klooster zoveel geld bijeen had dat het de sate Sidsingawier heeft kunnen kopen, is onbekend. Het Register van de Aanbreng (RvdA) van 1511 geeft daarover geen uitsluitsel, omdat het wel voor Wymbritseradeel en andere grietenijen maar niet voor Sneek bewaard is gebleven. Wel hebben we een compleet overzicht uit het register van ontvangsten en uitgaven van het Olde Burgerweeshuis over de jaren 1582-1604, waaruit op te maken valt dat het totaal van het grondbezit 374 pondemaat (137 ha) besloeg, met als zwaartepunt uiteraard het corpusland direct om het klooster heen ter grootte van 100 pondemaat (37 ha), zijnde dus de boerderij van Sidsingawier.[19] Gelet op het feit dat voor het Groendijkster bezit in een aantal dorpen die wel in het RvdA zijn opgenomen, zoals Peins en Irnsum, de cijfers vrijwel hetzelfde zijn als in 1582, en gelet op wat bekend is over de bezitsverwerving van soortgelijke kloosters, schat ik dat de materiële expansie van het klooster al wel grotendeel vóór 1525 haar beslag heeft gekregen. Het moet dan wel een tegenvaller zijn geweest dat Groendijk ten tijde van de burgeroorlog tussen Gelders en Habsburgs gezinde Friezen in november 1515 door Snekers is vernield om tegen te gaan dat werkloze Saksische huursoldaten er zich in zouden nestelen.

Portret van het gezin van olderman Ivo van Frit(t)ema, waarop o.a. de latere moeder-overste Ansck van Frittema en de latere raadsheer Pieter van Frittema te zien zijn. ***Monogrammist van Valenciennes, Hero of Ivo van Fritema en zijn gezin, ca. 1530, olieverf op paneel, 129 x 166 cm, Groninger Museum, schenking erven Mr. E.J.M.I. Canter Cremers, foto John Stoel***

Hoe de kloosterlingen erin geslaagd zijn deze onrustige periode te boven komen is onbekend. In elk geval zijn ze na het aanbreken van de vrede verder gegaan met de uitbouw van een betrekkelijk omvangrijk, van grachten voorzien gebouwencomplex te Sidsingawier, niet veel kleiner dan het naburige maar veel oudere Hospitaal op de Sint Jansberg, van de Johannieters. De kaart van Jacob van Deventer van Sneek van omstreeks 1560 geeft daar een goed beeld van. Rechtsboven ziet men daarop de vage contouren van een betrekkelijk grote kapel, met een aantal direct daarop aangesloten panden. Links op het omgrachte erf lijken twee aparte huizen zichtbaar die wellicht als bedrijfsgebouwen (een langhuis en een melkhuis?) hebben gediend. Meer valt er over de ruimtelijke indeling niet te zeggen. Wie zich daar een idee over wil vormen kan zich het beste oriënteren op de archeologisch goed bestudeerde sites van de verwante zusterkloosters Bethlehem in de Bangert, bij Hoorn, en Het Sint-Ursulaklooster in Purmerend, die elk ook dichtbij of aan de rand van een kleine stad waren gevestigd.[20]

Het Hospitaalklooster op een tekening van Stellingwerf (1722)

Groendijk werd op 18 augustus 1572 geplunderd door de Geuzen die toen door prinsgezinde Snekers de stad waren binnengelaten. Misschien speelde daarbij een rol dat kort voordien de koningsgetrouwe raadsheer Pieter van Frittema, geboren Sneker en broer van moeder-overste Ansck van Frittema,[21] in opdracht van Casper de Robles had geprobeerd de magistraat te overreden om Spaanse troepen in de stad te laten.[22] Twee maanden later, op 19 oktober werd het klooster in brand gestoken en verwoest, op dezelfde dag dat ook het johannieter Hospitaal, Nijeklooster en Bloemkamp door de Geuzen in de as werden gelegd.[23] Het is niet bekend of de zusters daarna nog pogingen hebben gedaan hun klooster weer op te bouwen. Wanneer het werd opgeheven is evenmin duidelijk. De magistraat van Sneek nam de goederen in

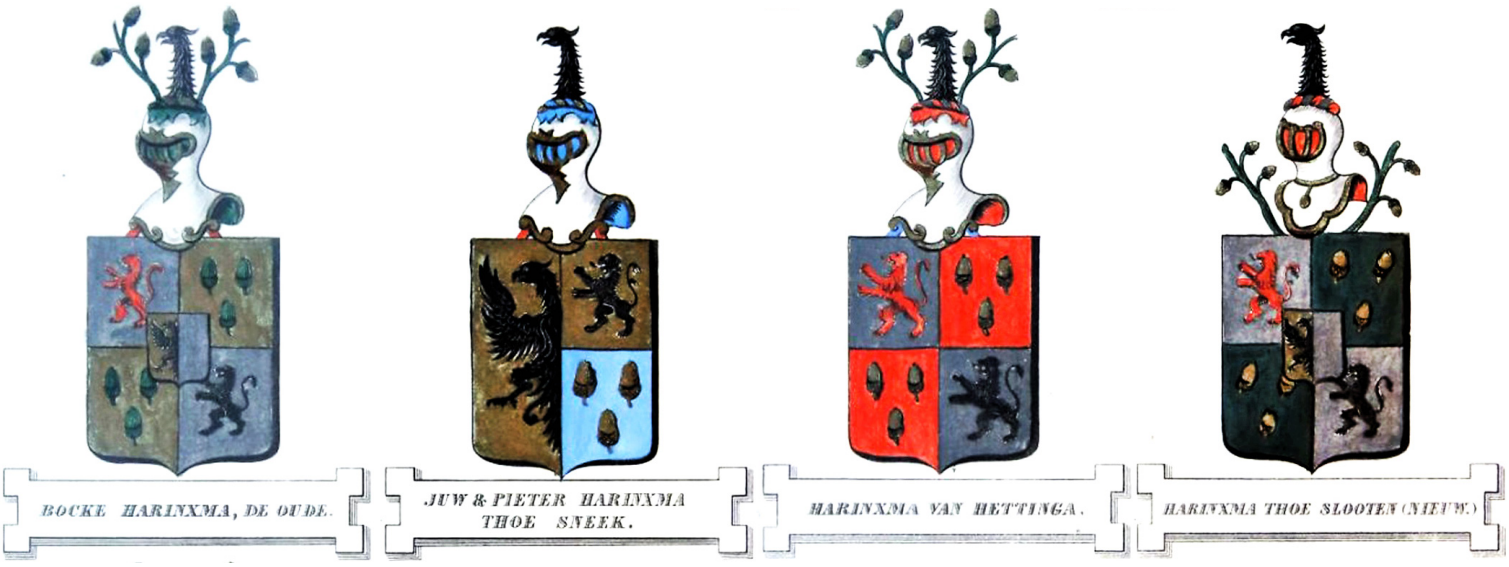

Het wapen van Bocke Harinxma op een wapenblad

1581 in ieder geval in beheer en bestemde ze tezamen met die van het Sneker kruisherenklooster en het daaraan onderhorige zusterhuis Nazareth bij Idsega voor het onderhoud van het nieuw gestichte Burgerweeshuis.[24] Dat heeft het kerngoed op de Stadsfenne lang in bezit gehad en er de inkomsten uit getrokken, totdat de gemeente Sneek het nodig had voor de aanleg van een nieuwe stadswijk. Die had toen ook beter opnieuw Sidsingawier gedoopt kunnen worden, naar de oude kloostereigenaar aan wie de herinnering was vervaagd. Met de naamsbekendheid van de Harinxma's is het in Sneek inmiddels wel goed gekomen, via de benaming Harinxmaland voor een aantal nieuwe bouwblokken ten westen van de Zwette.

Hans Mol werkt als historicus bij de Fryske Akademy en is bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Leiden voor de geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen.

Noten

1 *OFO* I, nr. 99 (1447 oktober 28).
2 Worp van Thabor IV, 113.
3 Oorkonde van 27 april 1470, waarin Paus Paulus II op verzoek van de kruisherenkloosters van Hoorn en Sneek bevestigt dat ze *olim* tertianenkloosters zijn geweest: Gemeentearchief Hoorn, inv.nr. 792, p. 4v;
4 J.A. Mol, 'Kruisheren op de Friese zieleheilsmarkt. De stichting van de kloosters te Sneek en Franeker in de vijftiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 327-348.
5 *Snitser recesboeken (1490-1517)*, 2 dln., M. Oosterhout ed. (Assen 1960-1964) I, nr. 3119.
6 Mol, 'Grauwe bagijnen Leeuwarden', 67-68. Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 14 ('da susteren der sint to Galeyen ... wert seck dattet van herre wrste fonden werde dat hya toe Wiswert soude blyuwe').
7 B. Verbeek, *Oud en Nieuw Galilea. De kloosters der Minderbroeders in Leeuwarden* (Joure 1951) 8-9.
8 Dat die er zijn geweest word gesuggereerd door het bericht van Pierius Winsemius in zijn *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622) 264-265, dat er in het klooster van Galileen eerst 'beyde soorten van menschen van de ordre van Franciscus' leefden.
9 Een mooie studie ter oriëntatie is het proefschrift van Madelon van Luijk, *Bruiden Van Christus de tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Zutphen 2004). Een ander boek, over één specifiek zusterhuis, is dat van Christiaan Schrickx, *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn 1475-1572* (Hilversum 2015).
10 Met de vervaardiging van textiel – elders wel een belangrijke inkomstenbron – lijken de zusters van Groendijk zich niet te hebben beziggehouden. In 1512 betaalden ze een koopman een flinke som geld om laken voor hen aan te schaffen: *Snitser Recesboeken 1490-1517*, mei nammeregister, M. Oosterhout ed. (Van Gorcum, Assen 2960), nr. 2334.
11 Aldaar, nr. 4088. Wythia behoorde tot een neventak van de Harinxma's die buiten Sneek ook gegoed was in Deersum en Poppingawier: E. van Haersma Buma – van Werkum, *Harinxma's yn Snits, Easterein, Drylts en Heech neffens Aldfryske oarkonden*, doctoraalscriptie Friese taal en letterkunde Vrije Universiteit Amsterdam 1992, 133-135.
12 A. Willebrands, 'De vrouwenpriorij Aula Dei in Friesland', *Cîteaux in de Nederlanden* 5 (1954) 77-91.
13 De Haan Hettema en Van Halmael, *Stamboek van den Frieschen adel*, I, 384; II, 267.
14 Ibidem.
15 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 199.
16 OFO I, nr. 486; verg. Van Haersma Buma – van Werkum, *Harinxma's*, 110.
17 De Haan Hettema en Van Halmael, *Stamboek van den Frieschen adel*, I, 18, 117, 282; II, 16, 75, 191.
18 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 35. Zie verder ook de testamenten van Wattia Bockes Harinxma, broer van Yde, en Grathie Kamminga: ibidem nrs. 28 en 37.
19 Gemeentearchief Sneek, Oud Archief, inv. nr. 764.
20 Schrickx, *Bethlehem in de Bangert*, 175-218; Jan-Willem Oudhof en Johan Arp, 'Schop, kaart en pen: reconstructive van het kloosterterrein', in: Vincent Nijenhuis en Koen Goudriaan e.a. (red.), *Vrouwen en vroomheid. De boetvaardige zusters van het Sint-Ursulaklooster in Purmerend* (Hilversum 2017) 158-176.
21 O. Vries e.a. (ed.), *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Leeuwarden/Hilversum 1999) nr. 92.
22 J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) 217. Het stadsbestuur nam vrijwel meteen wraak op Pieter van Frittema door zijn landerijen ten westen van de stad (die vermoedelijk uit de Harinxma-erfenis stamden) in beslag te nemen: Gildemacher, 'Van veenterp tot stad', 54.
23 Vermeld door abt Thomas van Groningen in zijn kroniek van het klooster Bloemkamp: M. Schoengen, 'Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënser abdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 29 (1903), 134-242; aldaar 210. Verg. K.F. Gildemacher, 'Van veenterp tot stad', in: M. Schroor e.a. (red.), *Sneek van veenterp tot Waterpoortstad* (Leeuwarden 2011) 15-55, aldaar 40.
24 L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden 1915) II, 444.

Stichtingsnieuws

Open kerkendag, St Annaparochie

Van het bestuur

Afscheid van directeur Gerhard Bakker

Tengevolge van een complex aan redenen die niet aan hem verwijtbaar zijn heeft Gerhard Bakker lange tijd geen werkzaamheden voor onze stichting kunnen verrichten. Afgelopen zomer is met beider instemming het dienstverband met hem ontbonden. Daarmee is een onverhoopt einde gekomen aan een succesvol directeurschap.

Gerhard Bakker was voorheen journalist en op weg naar zijn krant, het Friesch Dagblad, fietste hij vaak langs ons bureau. Vanwege zijn liefde voor het kerkelijk erfgoed wipte hij voor een praatje aan bij de toenmalige directeur Michael Zwartelé en vertelde hem dat hij zich graag voor het kerkelijk erfgoed zou willen inzetten.

Toen Zwartelé een baan elders accepteerde noemde hij Bakker als zijn mogelijke opvolger.

Bakker kreeg medio 2008 een tijdelijke benoeming, die begin 2009 werd omgezet in een vaste aanstelling nadat hij de beste kandidaat bleek in de sollicitatieprocedure voor een nieuwe directeur. Van zijn benoeming hebben wij geen moment spijt gehad.

Hij wist zich snel in te werken en bleek ambitieus en vindingrijk. In de loop van de jaren heeft hij een aantal huzarenstukjes op zijn naam gebracht.

Als oud-journalist wist hij de weg en het lukte hem vaak met goed nieuws in de publiciteit te komen waardoor de bekendheid van het werk van de stichting toenam.

Vrij snel na zijn komst werd kreeg onze stichting een belangrijke opdracht van de provincie Fryslân. Onder de verantwoordelijkheid van onze directeur werd voor het eerst een veelomvattend onderzoek gedaan naar de staat van de kerken in Fryslân. Hij coördineerde de inbreng van een aantal betrokken partijen en personen. Medewerkenden waren o.a. de provincie Fryslân, het monumentensteunpunt en last but not least onze toenmalige bestuursleden Jan Doede Niemijer en Sytse ten Hoeve.

Het omvangrijke rapport 'Tink om 'e Tsjerken' staat barstensvol met nuttige wetenswaardigheden en het werd de basis voor het ambitieuze provinciale deltaplan dat beoogt de leegkomende kerken te redden en een nieuwe bestemming te geven. Onze stichting vervult daarbij een grote rol.

Een ander project waarbij hij nauw was betrokken betrof het smeden van een structurele samenwerking tussen de Friese monumentenstichtingen. Die samenwerking werpt nog steeds vruchten af.

Veel aandacht kregen een tiental restauraties, gesprekken over kerkovernames en de aanvraag voor erkenning als Professionele Organisatie voor Monumentenbehoud (POM), welke erkenning veel voordelen biedt. De erkenning als POM is voor een stichting als de onze die met een kleine betaalde bezetting het werk moet klaren, met recht te beschouwen als een mijlpaal.

De stichting zet zich behalve voor het in goede staat houden van de gebouwen ook in voor het gebruik. En ook hier heeft Bakker veel gepresteerd. Samen met de circa 300 vrijwilligers in de Plaatselijke Commissies is hij er in geslaagd het gebruik van de kerken te intensiveren. Gemiddeld bereiken de Plaatselijke Commissies royaal de doelstellingen.

's Avonds was hij vaak actief op Twitter en Facebook.

Toen Bakker in dienst trad, had de stichting 38 kerken in eigendom en bij zijn vertrek zijn het er 52 die er goed bijstaan.

Financieel staat de stichting er veel beter voor en het aantal donateurs is gestegen tot meer dan 4000.

Wij hebben onverhoopt afscheid moeten nemen van een alom gewaardeerde directeur, die zich enorm voor de stichting heeft ingezet en die wij heel veel dank verschuldigd zijn.

Wij wensen hem alle goeds voor de toekomst.

Jan Kersbergen – Voorzitter

Dank en tot ziens!

Nu er een einde is gekomen aan mijn werkzaamheden voor de Stichting, wil ik langs deze weg graag iedereen bedanken met wie ik heb mogen samenwerken in de afgelopen jaren. Ik denk met veel plezier en diepe dankbaarheid terug aan alle contacten met de vele vrijwilligers in de verschillende geledingen van de Stichting, van het bestuur tot de redactiecommissie en van de excursiecommissie tot de Plaatselijke Commissies en huurders. Samen met de medewerkers van het bureau hebben we veel bereikt. Samen hebben we ervoor gezorgd dat de Stichting een vitale en belangrijke speler binnen de provincie is en blijft in het behoud en gebruik van de ruim vijftig kerken die haar zijn toevertrouwd. De toekenning van de status van Professionele Organisatie voor Monumentenbehoud beschouw ik – zoals de voorzitter al schrijft – inderdaad als een 'boppeslach', een prestatie die dank zij de inzet van velen, ook van buiten de organisatie, is bereikt.

Met name wil ik ook alle mensen buiten de Stichting bedanken voor de warme contacten die ik met hen mocht onderhouden: van de verschillende gemeenten en de Provincie tot het Rijk. En van de vele prachtige cultuurfondsen tot de dierbare donateurs die ik onder andere ontmoette bij excursies, donateursbijeenkomsten en heropeningen van gerestaureerde kerken.

De Stichting is terecht een trotse vijftigjarige; graag wens ik haar alle goeds voor de toekomst toe. En zoals ik vaak bij een afscheid pleegde te zeggen: "Fryslân is mar lyts, dus wa wit: oant sjen." Het ga u goed.

Gerhard Bakker

Benoeming nieuwe directeur

Op 19 oktober jl. is mevrouw Hester Simons als opvolger van Gerhard Bakker in dienst getreden. Haar benoeming volgde na een sollicitatie procedure waarvoor ongedacht veel belangstelling was. Mevrouw Simons was als Programmamanager Organisatieopgaven in dienst bij de gemeente Noardeast Fryslân. Zij kan bogen op een veelheid van opleidingen waaronder een jaar Kunstgeschiedenis en een bachelor Creatieve Therapie. Thans volgt zij de opleiding MBA Public & Private, een modulair programma aan de Nijenrode Universiteit. Mevrouw Simons is met veel ambitie en een groot enthousiasme aan haar nieuwe baan begonnen. Al voor de indiensttreding heeft ze zich intensief op de nieuwe baan voorbereid.

Van het bureau

Corona

Wat hebben we een prachtige zonnige zomer gehad, maar wat heeft corona een stempel gedrukt op de beleving ervan. Gelukkig werd er gaandeweg weerwat meer mogelijk en werd het thuis-blijf-advies ingetrokken. Dit zorgde er voor dat er veel mensen langs onze mooie kerken fietsten en wandelden. Naast de bestaande open kerken besloten ook Kortezwaag en Hijum deze zomer hun kerkdeur dagelijks open te zetten voor publiek en dat leverde tevreden bezoekers op en hartverwarmende reacties in het gastenboek. Helaas zijn er nu weer meer maatregelen nodig en dit betekent dat er op het gebied van activiteiten in de kerken niet veel mogelijk is. We hopen dat er snel verbetering optreedt voor wat betreft de besmettingen en minder maatregelen nodig zijn. We kijken er naar uit u weer te treffen in onze kerken en samen te genieten van inspirerende en ontspannende activiteiten in een mooie omgeving.

Open Kerkendag

De Open Kerkendag is een succes gebleken. Op een paar na, waren al onze kerken op zaterdag 12 september geopend. De bezoekersaantallen waren heel wisselend, maar over het algemeen was het een geslaagde dag met veel aanloop. De orgelconcerten in samenwerking met Organum Frisicum trokken de meeste bezoekers en ook de expositie-kerken werden goed bezocht. Ook bij de kerken waar niets speciaals te doen was, kwamen

Orgelconcert Ferwoude. Foto *Joke Bakker*

bezoekers toch graag even binnenkijken. Dankzij het goede weer waren veel fietsers op pad, die graag van de gelegenheid gebruikmaakten om even een blik in onze kerken te werpen.

Restauratie kerk Augsbuurt: nieuwe fundering is een feit

In juni dit jaar is de stichting gestart met de restauratie van de kerk in Augsbuurt. De eerste mijlpaal is inmiddels bereikt. Er ligt een compleet nieuwe fundering onder het schip van de kerk. Maar liefst vijftig stalen palen, gevuld met beton, gingen de afgelopen maanden de grond in. Zowel in de kerk als buiten de kerk. Deze palen zijn per twee met elkaar en de kerkmuur verbonden. Een bijzondere constructie. Bouwkundig expert Willem de Graaf kijkt positief terug op deel één van de werkzaamheden. Verder met deel twee: de ontstane schade door scheurvorming en de scheuren zelf herstellen.

Eerste scheuren

In de zomer van 2018 worden de eerste scheuren in de kerk van Augsbuurt geconstateerd. De kerk, die als

Kerk Augsbuurt. Foto's *Rommie vd Heide*

eerste door de stichting werd overgenomen in 1971, moet grondig worden gerestaureerd.

Door verzakking van de grond zijn grote en brede scheuren in de muren van de kerk ontstaan. Een nieuwe fundering is nodig om de verdere gevolgen van verzakking tegen te gaan. Tot die tijd wordt de kerk bij elkaar gehouden door een metalen constructie die tijdelijk is aangebracht.

Nieuwe fundering

In juni dit jaar zijn de werkzaamheden voor de aanleg van de nieuwe fundering gestart. Van de tien meter lange stalen buizen is inmiddels niks meer te zien. 'Die zitten allemaal in de grond', aldus De Graaf. 'Dit moet ruim voldoende zijn om de kerk te kunnen dragen. Hoewel we even een korte stop hebben gehad, verliep het werk verder prima. Het heien van de palen leverde aan de westkant van de kerk, de meest kwetsbare kant, te veel trillingen op. Daar hebben we een andere oplossing voor bedacht door deze palen trillingvrij de grond in te drukken. Het werk levert genoeg bekijks op uit de buurt, maar ook diverse media komen kijken. Werken aan kerken is en blijft volgens de bouwkundig expert bijzonder.

Schade aan de kerk

Nu de fundering erin ligt, kan het bouwteam aan de slag met het herstellen van de scheuren. Maar dat alleen is niet voldoende. 'De scheurvorming heeft ook geleid tot problemen en schade in en aan de kerk. Het metselwerk, zowel binnen als buiten moet worden hersteld. Het pleisterwerk binnen moet worden aangepakt. De vloer is beschadigd geraakt. Een venster staat bol door de spanning die in de muur is ontstaan. Dit heeft ook tot gevolg gehad dat verschillende ramen zijn gesprongen. Ook het podium is door de verzakking instabiel geworden', somt De Graaf op.

In de steigers

'De kerk is van binnen en buiten in de steigers gezet om de herstelwerkzaamheden uit te voeren', aldus De Graaf. 'Tegelijkertijd verrichten we regulier onderhoud. De werkzaamheden die in het onderhoudsplan staan, worden meteen meegenomen zodat de kerk er de komende jaren weer tegenaan kan. Eén van die werkzaamheden is het herstellen van het dakbeschot, het hout is deels verrot en wordt hersteld.'

Vakmannen

Er zijn veel verschillende vakmannen betrokken bij de restauratie van de kerk. Het bouwteam heeft continu overleg met elkaar. Er moet veel op elkaar worden afgestemd. 'Het is een intensieve, maar prachtige klus', besluit De Graaf. Zien we straks een compleet 'nieuwe' kerk van binnen en buiten? 'Nee, we herstellen alleen het noodzakelijke. Restauratie wil niet zeggen dat hij compleet wordt verbouwd en vernieuwd. Alles wat nog goed is, laten we zo.'

De werkzaamheden kosten ongeveer drie ton. Dit geld wordt opgebracht door geld van overheden, fondsen en donateurs van de Stichting.

Giften Augsbuurt

We danken hierbij iedereen die gul heeft bijgedragen en geld heeft gedoneerd voor de restauratie van de kerk. We nodigen u, zodra dit weer mogelijk is, graag uit om het resultaat dat we mede dankzij u hebben kunnen bereiken, te komen bekijken. '

Interieur Hijum. Foto *Rommie vd Heide*

Heropening Hijum

De kerk van Hijum is op 10 september officieel heropend na een grondige opknapbeurt. De kerk, die al sinds 1975 in bezit is van onze Stichting, staat er weer prachtig bij. In de komende jaren gaat de kerk steeds intensiever gebruikt worden, vertelde Nelleke Slagter van de Plaatselijke Commissie tijdens de heropening.

De kerk van Hijum stamt uit de twaalfde eeuw, en is daarmee een van de oudste kerken die onze Stichting beheert. De kerk wordt, zoals al onze kerken, ieder jaar onderhouden. Een keer in de zoveel tijd moet er iets extra's gebeuren. Dat was nu bij Hijum het geval.

Eigenaar Doede van der Werff van het gelijknamige bouwbedrijf vertelde tijdens de heropening wat er allemaal aan de kerk is gebeurd. Daarbij is onder meer de elektra aangepakt, is er veel schilderwerk uitgevoerd en was er sprake van voeg- en metselwerk.

Bij inspectie van de trekbalken van de kerk bleek dat een van de trekbalken waarschijnlijk uit het begin van de bouw stamt, dus uit de twaalfde eeuw. Die trekbalk is nu beter zichtbaar gemaakt en is bewust niet geschilderd, vertelde Van der Werff. 'Zo laten we de geschiedenis van de kerk nog beter zien.'

Yme Visser van de Stichting Monumentenzorg Leeuwarderadeel, eigenaar van de kerktoren, vertelde over de restauratie van het uurwerk in de toren. Dat uurwerk is helemaal opgeknapt en functioneert weer perfect, aldus Visser. De mechanische aandrijving is vervangen door de 'ouderwetse' aandrijving met gewichten.

Nelleke Slagter, voorzitter van de Plaatselijke Commissie, zei in haar toespraak dat ze ontzettend blij is met de opgeknapte kerk. In de afgelopen jaren is de kerk sporadisch gebruikt. In de komende periode wil de Commissie meer activiteiten organiseren, waaronder concerten en exposities. 'Dit gaan we in nauwe samenwerking met het dorpshuis doen', aldus Slagter. 'We kunnen elkaar versterken.'

Stand van zaken Jubileum 2020

Het jubileumjaar 2020 is anders verlopen dan we in gedachten hadden. Een aantal activiteiten kon wel doorgaan waar andere zaken zijn uitgesteld of niet meer gehouden kunnen worden.

- Wat kon er wel doorgaan?
  Boekje Levende Stenen, Jubileumuitgave Alde Fryske Tsjerken, Documentaireserie Fryslân DOK, Podiumtoer Marcel Smit, tentoonstelling Fries Museum, Verhalenwedstrijd
- Wat is er afgelast?
  Symposium, Excursies in Friesland en Ost-Friesland, Fietstochten/Pelgrimage langs de kerken, Feestmiddag met vrijwilligers en jubilerende donateurs

We gaan er voorzichtig van uit dat we in het jaar 2021 nog een aantal activiteiten plaats kunnen laten vinden waaronder de excursies en de Podiumtoer. De inhoud wat door verschillende sprekers tijdens het symposium gedeeld zou worden willen we u niet onthouden en daarom wordt er aan een manier gewerkt om dit op een andere manier kenbaar te maken. We houden u hiervan op de hoogte.

Boekje 'Levende Stenen' al besteld?

Heeft u het boekje 'Levende Stenen' al in huis? In het boek staan prachtige beschrijvingen van de 52 kerken die de Stichting beheert. De verhalen zijn geschreven door Hans Willems, hoofdredacteur van het magazine Alde Fryske Tsjerken. In zijn voorwoord schrijft Willems: 'Levende stenen: daar gaat het om bij deze kerken: stenen die het verhaal vertellen van mensen die luisterden naar woorden van troost en bemoediging, zongen, doopten, trouwden en rouwden. Levende stenen waarvoor de gemeenschap zich veel moeite getroostte om ze tot het middelpunt van de gemeenschap te maken.'

Het boek kost € 9,95 voor niet-donateurs. Donateurs betalen € 7,50. In beide gevallen inclusief verzendkosten. Het boek is verkrijgbaar op de webwinkel via www.aldefrysketsjerken.nl.

Jubileumcadeaus

Wist u dat wij in onze webwinkel allerlei leuke jubileumcadeaus hebben? U vindt daar onder andere pennen, mokken, een t-shirt, sleutelhanger en paraplu van ons jubileumjaar: 50 jaar Stichting Alde Fryske Tsjerken. Klik op het kopje webwinkel en ga dan naar jubileum.

Communicatie

Wat gaan we de komende maanden doen en waar zijn we (digitaal) te vinden?

Houd onze website en social mediakanalen (Twitter en Facebook) in de gaten. Daar leest u regelmatig

het laatste nieuws over de werkzaamheden aan diverse kerken, interessante verhalen over onze stichting en mensen die bij de stichting en het werk betrokken zijn.

Aanmelden voor de nieuwsbrief

Op onze website kunt u zich aanmelden voor onze digitale nieuwsbrief. Voer uw email-adres in en u wordt op de hoogte gehouden van het laatste nieuws over onze Alde Fryske Tsjerken.

De nieuwsbrief wordt met enige regelmaat verzonden en heeft niet een vaste verschijningsdatum.

Donateursbijeenkomst

De donateursbijeenkomst die voor dit jaar in november gepland stond, ging vanwege de coronamaatregelen helaas niet door. Wij hebben de richtlijnen en adviezen van het RIVM en de Rijksoverheid daarin gevolgd. In binnenruimtes waar mensen zitten gold op dat moment een maximum van 30 personen. Zo konden wij niet iedereen de mogelijkheid bieden om bij de bijeenkomst aanwezig te zijn. We vonden het uiteraard erg jammer, maar veiligheid en gezondheid stond en staat voorop. We hopen eind volgend jaar weer een mooie donateursbijeenkomst voor iedereen te organiseren.

Aanwas nieuwe donateurs

Sinds maart van dit jaar zijn we verblijd met de komst van maar liefst 527 nieuwe donateurs die bereid zijn om onze doelen te steunen. We zijn erg blij met deze toename in ons jubileumjaar.

Giften

Donaties / schenkingen / giften / nalatenschappen / legaten in 2020 > 1,000,-

Van Ommen	5.000,00	
Van Heemstra	3.500,00	
Roubos	1.500,00	
Oostra	1.000,00	
Venema	2.000,00	
Veder-Smit	1.000,00	legaat
Van Dijk	55.000,00	nalatenschap
Krol	150.000,00	nalatenschap
Miedema-de Boer	10.000,00	nalatenschap
Kingma-Jagersma	7.500,00	nalatenschap
Hotsma	10.000,00	nalatenschap

Netwerk religious heritage

Op 17 september is het Netwerk Religieus Erfgoed van start gegaan. In dit samenwerkingsverband doet de Stichting Alde Fryske Tsjerken volop mee. Het netwerk wil academici, kerken, musea, seculiere kerkstichtingen en overheden met elkaar in gesprek brengen en een nieuwe generatie interesseren voor het belangrijke thema van religieus erfgoed.

De komende twee jaar worden door heel Nederland workshops, stages en een summerschool georganiseerd om onderwijs, praktijk en onderzoek met elkaar te verbinden. Het Netwerk Religieus Erfgoed is opgericht door het Centrum voor Religie en Erfgoed van de Rijksuniversiteit Groningen, samen met vooraanstaande (inter)nationale partnerorganisaties, universiteiten en hogescholen.

Vanaf 17 september organiseert het Netwerk Religieus Erfgoed met de steun van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed twee jaar lan workshops voor studenten en andere belangstellenden over uiteenlopende onderwerpen. De eerste workshop werd mede georganiseerd door de Stichting Alde Fryske Tsjerken in samenwerking met Stifting Nijkleaster en vond plaats op 22 september in de kerk van Jorwert. Dit ging over nieuwe vormen van kerk-zijn in oude gebouwen.

Andere thema's die aan bod komen zijn 'Erfgoedonderwijs van de toekomst', 'Migrantenkerken en kerkgebouwen' , 'Perspectieven op Maria Magdalena' en 'Religieuze objecten in museale context'. Ook wordt een summerschool georganiseerd en is het mogelijk om via het Netwerk een onderzoeksstage te doen.

In samenwerking

Nieuws van Tsjerkepaad

In de eerste plaats willen we Hester Simons hartelijk feliciteren met haar benoeming als directeur van SAFT. We hopen de goede samenwerking die er de afgelopen jaren is gegroeid met haar te kunnen voortzetten en desgewenst uitbouwen. Eén van de zaken die zij heeft aangegeven is de wens om in het bijzonder ook na te denken aan de jongeren bij het instandhouden en overdragen van het Friese kerkelijk erfgoed. Dat is voor de Stichting Tsjerkepaad een belangrijk aandachtspunt. Een aantal jaren geleden zijn we gestart met het Berne-tsjerkepaad, bedoeld om het bezoek van kinderen aan de open kerken te helpen stimuleren, met daarbij passende middelen. In 2019 werd een nieuwe werkgroep in het leven geroepen: het Jongeren-tsjerkepaad. Vijf enthousiaste mensen namen zitting in deze werkgroep. Zij denken met de leden van de kerngroep na over het betrekken van jongeren bij de openstelling van de kerken en het organiseren van activiteiten met hen en voor hen. In 2020 was het de bedoeling om hiermee van start te gaan, maar helaas stuurde de coronacrisis roet in het eten en heeft de kerngroep besloten om de editie van 2020 niet door te laten gaan. Echter, wat in het vat zit, verzuurt niet. We hopen onze plannen voor 2020 in het volgende jaar te kunnen realiseren. Dat geldt ook voor de jaarlijkse gezamenlijke activiteit op de tweede zaterdag van juli. Het jaarthema dat we voor 2021 samen hebben afgesproken is: Kerken in verleden, heden en toekomst.

Gelukkig loopt het aantal besmettingen met het virus momenteel weer terug, komen er positieve berichten over nieuwe vaccins en hebben we goede hoop dat de kerken volgend jaar ook weer onder onze vlag open kunnen gaan. Intussen komen we graag weer met een paar

Column - Hester Simons

Alde Tsjerken, jonge luden, nije tiden

Wie op internet zoekt op de combinatie van 'jong' en 'kerk' en 'friesland' ontdekt een wonderlijke wereld. Een wereld waarin een Rotterdamse dominee uit Oudemirdum zijn hart verpand aan Friesland. En waar de The Young Christian Singers online gospels ten gehore brengen nu dat live niet meer kan. Pelgrims uit de hele wereld kunnen er overnachten in Friese kerken. En dat is slechts het topje van de ijsberg. Volgens Google is er 1,8 miljoen keer (zoveel gevonden artikelen zijn er!) een wereld te ontdekken waarin een Friese kerk centraal staat.

Het is een wereld die ik goed ken en graag leef. Als geboren en getogen Friezin heeft het historisch erfgoed van Friesland altijd een bijzondere plek in mijn hart gehad. Opgroeiend op het Friese platteland waarbij ik me voornamelijk per fiets verplaatste, vormden de Friese kerktorens immer vertrouwde bakens op mijn routes de wijde wereld in.

Mijn eerste kennismaking met de Stichting Alde Fryske Tsjerken kwam door tussenkomst van vader - de beeldend kunstenaar Gerrit Terpstra. Jong was ik nog, toen hij de kerk van Ginnum huurde als atelier en expositieruimte. Ik ging als puber graag mee als mijn vader in de kerk aan het werk was. En ontmoette daar soms stichtingbestuurders die wel eens langskwamen om te kijken wat mijn vader allemaal maakte daar in die kerk. Toen was ik nog te jong om te begrijpen dat deze kerk een mooie en nieuwe rol vervulde. Maar nu ik volwassen ben doe doe ik dat zeker wel en is dat voor mij een inspirerende gedachte.

Ik behoor tot een generatie die nog uit de eerste hand weet en begrijpt waarom onze heiten en memmen, pakes en beppe's zo hechten aan het steen van de Friese kerken en de historie die daarbij hoort. Dit begrip lijkt mij van groot belang bij het bouwen van een toekomst waarin de stichting zich hard maakt voor nieuwe horizonten met de vertrouwde Friese kerktorens als bakens. Ik voel mij verantwoordelijk voor deze toekomst en wil de 'libbene stiennen' veilig stellen.

Onlangs mocht ik aanschuiven bij het televisieprogramma 'De Nachtzoen' om te vertellen over wie ik ben en waarom ik me betrokken voel bij de Friese kerken. De presentatrice, Marleen Stelling, vroeg zich af of de betekenis van het kerkgebouw verschuift van het 'Huis van God' naar het 'huis van de mensen'. Ik vond dit een mooie vraag. En een vraag die tot nadenken stemt.

Mijn hoop is in ieder geval dat kerken de huizen blijven waar mensen elkaar kunnen ontmoeten. Waar mensen met elkaar het leven kunnen delen en vieren. En waar mensen zich kunnen laten inspireren door kunst, muziek maar bovenal de eeuwenoude schoonheid van de kerk. Om die functie te blijven behouden zijn jonge mensen uiterst belangrijk.

Mijn eerste kennismaking met de stichting in het Ginnumse atelier van mijn vader was ergens toevallig. Een kleine gebeurtenis, jarenlang slechts een fijne herinnering. Tot het moment dat die kleine gebeurtenis voor mij uitgroeide tot een passie voor het Friese culturele erfgoed en de rijkdom van die prachtige kerken.

Jonge mensen moet het gegund worden om op een soortgelijke manier kennis te kunnen maken met de Friese kerken en het werk van de stichting Alde Fryske Tsjerken. Ze te verleiden om zonder vooropgelegde betekenis zelf te ontdekken wat de kerk voor ze kan betekenen als uniek 'huis' in hun dorp of stad. Zelf een antwoord te ontdekken op de vraag waarom ze moeten blijven bestaan. Wie weet wat het antwoord van de volgende generaties is op deze oude vraag?

De komende tijd zal de stichting jongeren actief betrekken en hen vragen ons te vertellen wat zij nodig hebben om het kostbare bezit van de stichting - ook na het heengaan van onze generaties - te behouden. Ik kijk uit naar hun - ongetwijfeld - verfrissende antwoorden en ben benieuwd of wij straks ook terug te vinden zijn in de 1,8 miljoen + 1 hits op Google!

Alde Tsjerken, jonge luden, nije tiden.

Hester Simons is sinds oktober 2020 directeur van stichting Alde Fryske Tsjerken. Ze is 45 jaar oud en woont met haar gezin in Leeuwarden. Ze maakt graag jongere generaties enthousiast voor de rijkdom van het Friese culturele erfgoed.

mensen op bezoek in het kantoor van SAFT in Leeuwarden om nader kennis te maken met Hester Simons en onze ideeën en plannen uit te wisselen.

Gerrit Groeneveld - voorzitter Tsjerkepaad,
11 november 2020

Stichting Organum Frisicum

Meer belangenbehartiging voor het Friese orgel

Stichting Organum Frisicum – het Friese Orgel – slaat nieuwe wegen in. Onze magnifieke orgels moeten meer onder de aandacht komen. In discussies over kerken die leegkomen te staan of die andere functies krijgen, speelt het orgel vaak een ondergeschikte rol. We bezitten in onze provincie een ware monumentale schat als we het over onze orgels hebben. Veelal zijn ze rijksmonument. Onze Stichting heeft dan ook de doelstellingen verbreed.

Niet alleen gaat het om orgelconcerten, het gaat ons vooral om het orgel breed onder de aandacht te brengen. Orgels worden wel eens verwaarloosd, worden nauwelijks of niet gebruikt, laat staan gestemd. De rijke historische Friese orgelcultuur is er niet bij gebaat dat "het zwijgende orgel" stiefmoederlijk wordt bedeeld.

Wij willen ook meer aandacht voor orgelmuziek kweken, door de excursies anders op te zetten, door bijvoorbeeld thema's aan te bieden. Onze ambities liggen hoog, maar dat ligt voor de hand. De Stichting Alde Fryske Tsjerken komt op voor de kerken, onze stichting

komt op voor het orgel. Dan ontkom je er niet aan om gezamenlijk op te trekken.

Het was een merkwaardig orgelseizoen dat we dit jaar beleefden. We konden digitaal wel enkele concerten verzorgen, maar er gaat niets boven het orgel in het echt. Ik hoop dan ook u in goede gezondheid te treffen op een van onze concerten, om dan met elkaar het eigen karakter van het orgel te ervaren. Niets mooiers dan dat.

Bearn Bilker - Voorzitter Stichting Organum Frisicum – het Friese Orgel

Folk en Tsjerke

Door corona konden de activiteiten van de Friese Kerkhistorische Vereniging "Folk&Tsjerke" het afgelopen jaar niet doorgaan. De vereniging hoopt deze activiteiten in 2021 opnieuw in te plannen.
Namens het bestuur van de Friese Kerkhistorische Vereniging "Folk&Tsjerke", ds. Teije T. Osinga (secr.), Franeker

Een primeur! Voor het eerst in het bestaan van de Stichting Alde Fryske Tsjerken gaan belangstellenden per boot een aantal kerken én dorpen bewonderen. *Foto: Stichting Alde Fryske Tsjerken*

Van de excursiecommissie

Dit jaar gingen de beide geplande kerkenexcursies, wegens coronamaatregelen, helaas niet door.

Wij hopen dat de bootexcursie volgend jaar op zaterdag 5 juni alsnog kan doorgaan en daarna ook de najaarsexcursie. Over de najaarsexcursie naar Allingawier, Ferwoude en Gaast, wordt u in het volgende nummer van het Tijdschrift nader geïnformeerd.

De excursie-rondvaart zal, naar wij hopen, plaatsvinden op zaterdag 5 juni 2021. Wij vertrekken uit Sneek, waar de luxe rondvaartboot Toerist VI van Rondvaartbedrijf M. van der Werf voor ons klaar ligt aan de Jousterkade. De boot is ruim van opzet, beschikt over drie salons, verdeeld over twee dekken en is geheel aangepast voor rolstoelgebruikers en mindervaliden. De salons zijn goed bereikbaar met liften en op beide dekken bevinden zich aangepaste toiletten.

Programma:

10.45 uur: vertrek van de Jousterkade te Sneek;
12.30 uur: bezoek dorpskerk te Langeweer;
13.45 uur: vertrek naar Woudsend met op de boot een captainslunch;
15.00 uur: bezoeken van de kerken De Karmel en de Sint Michaëlkerk te Woudsend;
16.30 uur: vertrek (na een eventuele wandeling door het dorp) uit Woudsend;
18.00 uur: Aankomst te Sneek

Praktische informatie over de bootexcursie op 5 juni 2021:
In het op 21 december 2019 uitgegeven Tijdschrift staat uitgebreide informatie over de bootexcursie die op 6 juni dit jaar zou plaatsvinden. Deze informatie is inhoudelijk nog even relevant voor de bootexcursie op 5 juni 2021.

De deelnemers die zich al hadden aangemeld, blijven voor de bootexcursie komend jaar op de deelnemerslijst staan. Zij ontvangen t.z.t. per mail of telefoon nader bericht om o.a. hun deelname te bevestigen.

Deelnemers die zich willen opgeven voor de bootexcursie op 5 juni komend jaar, kunnen zich alsnog voor 14 mei 2021 per mail of telefoon aanmelden.

Kosten van dit arrangement: € 60,-. Dit bedrag overmaken, nadat u na de aanmelding een bevestiging hebt ontvangen met ook nadere informatie over de excursie.

Adresgegevens: mailadres: info@aldefrysketsjerken.nl
tel. 058 213 96 66 | www.aldefrysketsjerken.nl

Wij hopen dat we de klokken van de kerken in Langweer en Woudsend op 5 juni stralend horen klinken.

Hartelijke groet,
Piet Wouda (namens de excursiecommissie)

De Karmel in Woudsend

Sfeermakers in een middeleeuwse kerk

Interview

JAAP VAN DER BOON

Foto Jan de Boer

Een gesprek met de beheerders van de kerk van Swichum kan niet zonder een kop koffie en een lekker stuk gebak. Jan en Sietske Smidstra-de Boer zijn bij uitstek gastheer en gastvrouw. Daarom hebben ze in december 2011 de kerk gehuurd van de Alde Fryske Tsjerken. "Om mei minsken om te gean, de besikers fan tsjinst te wêzen, dit moaie plakje te dielen", zegt Sietske. Zij is trouwens tegenover de kerk, in boerderij Aytta State, geboren en getogen.

De koffieruimte van de kerk, het afgebakende westelijke deel, leent zich uitstekend voor een gezellig samenzijn. Deze kant van de middeleeuwse kerk heeft een bijna mystiek karakter: hoge, ongeverfde balken met mooi gesneden sleutelstukken uit de 15e of begin 16e eeuw, en een eens witte pleisterlaag op de westmuur, waar de rode kloostermoppen hun best doen om achter de kalklaag tevoorschijn te komen. En dan nog de hoge halfronde opening naar de toren waar de touwen hangen van de klokken uit 1466 en 1548. Een open trap leidt naar de verdieping in de toren, waar Jan tijdens het gesprek het uurwerk weer in wintertijd brengt. Het meubilair bestaat uit een soort stamtafel en bar met daarachter een keukentje en een hoge kast van ongeverfd hout.

De oostzijde van het kerkinterieur ziet er totaal anders uit: een degelijk, net en eenvoudig kerkinterieur met een 19e-eeuwse uitstraling, glad en strak in het pak.

Als er – buiten coronatijd – eens of vaker in de maand een concert of lezing is, doen de Smidstra's hun uiterste best om het kerkinterieur extra sfeer te geven. Jan: "Wy stoke it hjir waarm, de kearskes oan; sfear meitsje, dat kin Sietske goed." Sietske: "Je klaaie it wat oan, kopkes op tafel – seker gjin plestik bekers - appeltaart derby. Mei de Kryst is de tsjerke it moaist. Wy wrotte in krystbeam de tsjerke yn, ha op de banken waksineljochtsjes, en der sjongt in moai koar. Dat binne de topdagen."

Tijdens de pauze kunnen de bezoekers in twee groepen een consumptie nemen in de koffieruimte. Sietske: "Yn it skoft treffe minsken oaren, dy't se soms in hiel skoft net sjoen hiene. It is dan krekt in soart reuny."

Naast concerten en lezingen zijn er zo nu en dan vergaderingen, verjaardagsfeesten, rouwdiensten en huwelijksvoltrekkingen. En daarnaast is de kerk van Swichum een refugio, waar pelgrims van het Sint Jacobspad kunnen overnachten. Dan halen de Smidstra's de veldbedden tevoorschijn.

In tegenstelling tot veel andere kerken heeft Swichum geen plaatselijke commissie gekend. Plaatselijk Belang van het piepkleine Swichum durfde er niet aan te beginnen, en verder was er ook te weinig animo. Hoewel er weinig Swichumers op de activiteiten in de kerk af komen, zijn er altijd dorpelingen die een handje willen helpen. Sietske: "De flach útstekke by in trouwerij, de flier stofsûgje, in pear froulju dy't kofje skinke." Het dorp beloonde de Smidstra's vorig jaar voor hun inzet. Jan: "Wy krigen út in Omrop Fryslân-aksje in krystbeam, omdat se yn it doarp seine: jim ha Swichum op de kaart setten."

Eind dit jaar stoppen de Smidstra's, want ondanks de gezelligheid rond de activiteiten werd het met name Sietske wat te veel. "It begûn my wat swier te fallen." Het echtpaar valt straks niet in een stilte: sinds een jaar hebben ze thuis in Tytsjerk een bed & breakfast. Sietske blijft komen in de Swichumer kerk, want zij maakt deel uit van het koor 'Oars as Oars', dat er repeteert.

Op haar notitieblaadje staat nog iets wat ze kwijt wil: "Wy ha in goed kontakt mei de Alde Fryske Tsjerken. Wy ha it fertrouwen krigen fan har; it is in bêste baas."

Rehoboth in Dokkum. Foto *Louw Dijkstra*

Teije T. Osinga

HET LOKAAL

Een bijzonder fenomeen in de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk

'Fan it lokaal', konden Friese hervormden sinds ongeveer 1850 antwoorden, wanneer hen gevraagd werd naar hun kerkelijke betrokkenheid. Ze verwezen daarmee naar hun plek van samenkomst voor de zondagse erediensten. Voor hen was dat niet het hervormde kerkgebouw, maar een gebouwtje op meestal minimaal 200 meter afstand daarvan. Aldus was het bepaald in artikel 7 van de *Wet op de Kerkgenootschappen*. Dit om eventuele wederzijdse overlast, en daarmee verstoring van de openbare orde, te voorkomen. Volgens www.kerk-en-orgel.nl moeten het er in de provincie Fryslân minstens 50 zijn geweest.[1]

In zo'n lokaal, of in grotere plaatsen en steden een kapel, kwamen deze hervormden ook door de week bijeen voor activiteiten als zondagsschool, catechese, vergaderingen, zangavonden en de bijeenkomsten van het onderlinge verenigingsleven. Het zijn activiteiten die verwijzen naar een kerk. In dit geval ging het echter veelal niet om een kerkelijke gemeenschap, maar om een evangelisatievereniging, kortweg: evangelisatie.

In het Nederland van na 1850 zouden honderden van dergelijke verenigingen naast de lokale hervormde gemeente opkomen. Hun oprichting was voornamelijk een gevolg van de heersende richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk. Die kerk kende diverse theologische stromingen, die als kerkpolitieke richtingen streden om de zeggingsmacht in de verschillende kerkelijke besturen. In heterogene gemeenten gold dat ook voor de plaatselijke kerkenraad. Hier zorgde de controverse tussen orthodoxen en modernen vaak voor een lokale meerder- en minderheid, soms zelfs minderheden.

Zulke minderheden verenigden zich dus nogal eens in een evangelisatievereniging, met als voornaamste doel de meestal orthodoxe belangen van de afgezonderde groep te behartigen. Voor deze lokaal- of kapelgangers was het onmogelijk in te stemmen met het modern-vrijzinnig gepredikte evangelie in de gemeente. Een kleiner deel van de evangelisaties, zo'n 25 procent, kwam tot stand in veenkoloniale en industriële gebieden, waar mensen te veraf woonden van het plaatselijke kerkgebouw. Een resterend deel stelde zich het evangeliseren tot doel. Voor de leden gold hun positie derhalve in meerdere opzichten als een 'noodsituatie'. Vooral die in een minderheidssituatie hoopten eens hun plek in de kerkelijke gelederen (weer) te kunnen innemen.[2]

Opkomst

Evangelisaties kwamen op sinds de Grondwet van 1848. Daarin werd de Nederlander naast de vrijheid van godsdienst ook die van vereniging en vergadering verleend. Het leidde tot een ongebreidelde opkomst van allerlei verenigingen. Zo ook van evangelisaties en daarmee van verenigingsgebouwen als een kapel of lokaal.

Veelal waren dat sobere, maar tegelijk doelmatige voorzieningen.[3] Dat ze hervormden herbergden, werd duidelijk uit de aanduidingen waarmee ze getooid konden gaan. Zo sierden de letters NED. HERV. EVANG. de gevel van de evangelisatie te Hurdegaryp en in Donkerbroek was het kortweg HERV. KAPEL. Op de kapel te Huizum stond te lezen NED HERV KAPEL PNIËL, want ook aldus stonden ze bekend, namelijk met een Bijbelse toenaam. In Dokkum was dat REHOBOTH, in Holwerd EBEN-HAËZER en in Schurega NAFTHALI.

Niet elke vereniging beschikte meteen over een eigen evangelisatiegebouw. Het eerste onderkomen in Deinum was bijvoorbeeld een pakhuis en het tweede werd gedeeld met de christelijke school. 'Uw Koninkrijk kome' te Dongjum uit 1926 maakte gebruik van een deel van een twee-onder-een-kapwoning. De evangelisatie te Gytsjerk van even na de Tweede Wereldoorlog was zelfs

De voormalige evangelisatie in Munnekeburen. Foto *Sjoerd van Meteren*

De kapel in Oosterwolde. Foto *Theo Hop*

gehuisvest in een voormalig houten kippenhok. Zodra de financiën het echter toelieten, werd geprobeerd een eigen lokaal te laten bouwen.

Exterieur

Het exterieur van het anno 1903 opgerichte gebouw te Munnekeburen laat zien dat de lokalen aanvankelijk een eenvoudig, niet-sacraal karakter hadden. Sommige elementen maakten echter duidelijk dat we toch met een religieus gebouw van doen hebben. Zo waren aan de weerskanten van de ingang twee ramen in gotische stijl, althans met een spitsboogvorm, aangebracht, en boven de ingang een klein gevelsteentje met de tekst 'Immanuël 1903'[4] [Jes. 7:14; 8:8 en Matt. 1:23], oftewel de verenigingsnaam en het oprichtingsjaar.

Het raam boven de toegangsdeur van het in 1906 gebouwde lokaal te Boazum aan de Waltawei 17 had een romaans aandoende rondboogvorm, evenals de twee die aan weerszijden waren aangebracht. Boven de eerste was evenwel een gotisch accent gemetseld. Met de verbouwing van dit lokaal rond 2000 tot woonhuis is dat laatste achterwege gelaten. De oorspronkelijke vijf ramen aan beide zijkanten hadden eveneens een 'romaanse' ronding.[5] Een jaar eerder kwam aan de Molenweg te Burgum een lokaal tot stand met een soortgelijk exterieur als dat in Boazum. Het ontwerp was van gemeentearchitect H. Veenstra. Wellicht verklaart dat de snelle gang van zaken voor wat betreft de gemeentelijke instemming. Op 17 oktober 1904 diende de voorzitter van 'Uw Koninkrijke kome' de bouwaanvraag in, een week later was de vergunning al door B&W verstrekt.[6]

Zo'n ontwerp was niet altijd van de hand van een architect. Die van het lokaal te Boazum was bijvoorbeeld getekend door een lokale timmerman, maar tevens verenigingslid, J. Piersma. De bouwmeester van het gebouw te Donkerbroek 'voor vergaderingen en openbare godsdienstoefeningen' staat zelfs niet op de tekening vermeld, maar een begeleidend schrijven maakt duidelijk dat het de lokale aannemer Auke van der Meer was.

Amsterdamse school

Rijkere verenigingen zoals die in Huizum konden zich wel een architect veroorloven. Toen de vereniging 'Pniël' rond 1920 door de toenemende belangstelling een nieuw gebouw nodig had, werd een beroep gedaan op architectenbureau Hero Feddema & Zoon.[7] Het ontwerp van het in 1931 aan de Rijkstraatweg te Hurdegaryp gebouwde lokaal is volgens de blauwdruk van hetzelfde bureau.

Beide ontwerpen vertonen een bouwprincipe, zoals dat eveneens gehanteerd is voor het in 1928 nieuw opgerichte gebouw van evangelisatie 'Immanuël' uit Oosterwolde. Het lokaal met de aangrenzende dienstwoning voor de evangelist is gebouwd naar een ontwerp van architect Melle Oenes Meek (1855-1921). Aan beide is het label van 'rijksmonument' toegekend.[8] Het lokaal heeft een klein portaal met brede, romaanse deur. Bovenop het steil opgetrokken dak was in het midden een smal torentje met kruis aangebracht.

Qua exterieur heeft het veel weg van wat twee jaar later te Hurdegaryp werd gebouwd. Dat gebouw kent

Het evangelisatiegebouw in Boazum op een oude foto. Collectie *Frans Tolsma*

Het evangelisatiegebouw in Hurdegaryp. Foto *Jan de Boer*

De kapel Pniël in Leeuwarden-Huizum. Foto *Jan de Boer*

aan de voorzijde een voorportaalachtige uitbouw en een brede uit twee deuren bestaande ingang. Verder heeft het rechthoekige deuren en ramen. De zogenaamde 'trasramen' zijn opgebouwd met klinkersteen en de rest van het gebouw is opgetrokken met 'waalsteen, geel getint'. Voor de bouw werd gebruik gemaakt van 'klinkersteen'. Ook 'Pniël', dat anno 1925 aan de Carel Fabritiusstraat in Huizum verrees, lijkt in dit rijtje te passen. De gevel met 'laddervensters', het steile dak en de mogelijk gebruikte baksteen doen vermoeden dat ook dit getekend is naar de principes van de Amsterdamse School.

Interieur

Wat interieur betreft vertonen de lokalen en kapellen meer de kenmerken van een kerkgebouw. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de bouwtekening van het lokaal te Boazum. Die bevat een plattegrond zoals veel hervormde kerkgebouwen die kenden. Via de toegangsdeur kwam de lokaalganger in een 'voorportaal'. Daarin was een trap opgenomen, die net als in een kerk naar de 'kraak' leidde. Vanuit het portaal richtte een looppad zich met aan weerszijden banken op het spreekgestoelte. Dat vertoonde grote gelijkenis met een kerkelijke kansel. Even daarvoor was enige ruimte vrij gelaten. Die leek te worden afgeschermd door een hekwerk, dat in een kerk wel als 'doophek' wordt aangeduid. Haaks op het spreekgestoelte werden in die ruimte tegen de muren twee banken getekend. Die waren bedoeld voor de verenigingsbestuurders, die tijdens de godsdienstoefeningen functioneerden als kerkenraadsleden in een kerkelijke gemeente. Rechts naast het spreekgestoelte was een deur, die op zondag de voorganger met de bestuurders toegang gaf tot het lokaal. Zij verzamelden zich, net als een kerkenraad in een consistorie, in het 'vergaderlokaal'. Die naam gaf aan dat dit door de week werd gebruikt voor andere verenigingsbijeenkomsten.

Een foto van het lokaal te Oosterwolde toont een interieur dat grote gelijkenis vertoont met menig kerkgebouw van de voormalige Gereformeerde Kerken in

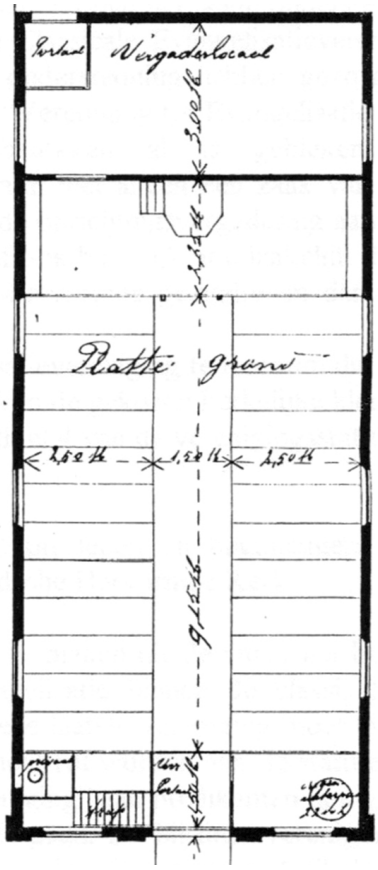

Plattegrond van het lokaal in Boazum

Interieur van de kapel in Oosterwolde

Interieur van de kapel Pniël in Leeuwarden-Huizum

Het evangelisatiegebouw in Houtigehage. Foto *Jan de Boer*

Het evangelisatiegebouw in Boelenslaan. Foto *Theo Hop*

Nederland (GKN). Aan beide zijden zien we twee rijen banken met daar tussenin een vak met stoelen, een zwaar aangezette, maar verhoogde kansel in een nis, en aan beide zijden afgetimmerde zitplaatsen voor het bestuur. Op de muur aan weerskanten van de kansel hangen tekst- en liedborden en even daarvoor twee lampen in 'art déco'-stijl. Boven het brede klankbord zijn duidelijk de pijpen van een heus kerkorgel zichtbaar.

Evangelisatielokalen waren aanvankelijk inderdaad sober en eenvoudig van uiterlijk. Ze werden evenwel in het derde decennium van de twintigste eeuw soms voorzien van een gratie die ook bij kerkgebouwen uit die tijd wordt aangetroffen. Aldus verkregen ze een religieus aanzien. De godsdienstige functie kwam vooral tot uitdrukking via het interieur. Dit vertoonde grote gelijkenissen met die van kerken. Net als in zowel hervormde als gereformeerde kerkgebouwen waren de banken en stoelen gericht op het spreekgestoelte en daarmee op het daar verkondigde woord. En daarboven of op een 'kraak' bevond zich een orgel voor de samenzang.

Het einde van de 'lokalen'

Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn in Fryslân vrijwel alle evangelisatieverenigingen onder invloed van de nieuwe hervormde kerkorde van 1951 en door het slijten van de onderlinge theologische verschillen geïncorporeerd, dat wil zeggen weer opgegaan in de hervormde gemeente. Andere zijn opgeheven door verminderde belangstelling. Desondanks kan het fenomeen van het lokaal zo hier en daar nog met eigen ogen worden aanschouwd. Bijvoorbeeld te Hurdegaryp, maar ook te Houtigehage. Nu evenwel de indertijd door dominee Johannes Antonie Visscher (1876-1943) bekend geworden evangelisatie 'Noord-Jeruël' op de toenmalige 'arme Friese heide' te slapen is gelegd, lijkt de toekomst van dit gebouw onzeker. Mogelijk dat het huidige in 1938 gebouwde lokaal, net als dat te Boazum, tot woonhuis omgetoverd kan worden. Dat lot onderging eerder al het lokaal te Oudega (Sm.), op de hoek die de Goartersreed met de Achterwei verbindt, en die te Winsum aan de Hegeterp. Andere kregen de functie van bedrijfspand, zoals dat van 'Uw Koninkrijk kome' te Burgum en van evangelisatie 'De goede Herder' te Holwerd. Dat van de eerste evangelisatie te Kollum werd de 'Manolito Bar', volgens de website 'het feestcafé van het Noorden.[9]' Maar 'Nafthali' te Schurega en ook de lokalen in Buitenpost en Easterlittens zijn al lang geleden afgebroken. Het 'godshuisje' in de buurtschap 'Puntpaal' onder Drachtstercompagnie is dat lot door her- en verbouw anno 2000 bespaard gebleven.[10] Dat geldt eveneens 'Bethel' op het adres Dijkstraat 11 te Franeker, dat sinds kort is opgeknapt. Maar al heeft dit dan haar religieuze functie verloren, het blijft zodoende herinneren aan een stukje Friese (kerk)geschiedenis, namelijk die van 'het lokaal'.

Teije T. Osinga (Franeker) was van 1973 tot 1995 onderwijzer te Bakhuizen en Oosterbierum. Van 1995-2017 was hij eerst hervormd en later protestants predikant te Garijp en Oudega (Sm.) en Oudemirdum-Nijemirdum-Sondel.

Noten

1 Zie: www.kerk-en-orgel.nl, (geraadpleegd 29 oktober 2020).
2 Zie hierover T.T. Osinga, 'Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland (1855-1951)', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 71 (2009), p. 35-47.
3 Aldus J.M. Peschar, *Een zoektocht naar de evangelisaties in zuidoost Drente* (doctoraalscriptie), Almelo 1966, p. 75-76.
4 'Immanuël' is Hebreeuws voor 'God met ons'.
5 T.T. Osinga, *Waltawei nr. 17 over de "Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum"*, Garyp 2000, p. 29-37.
6 D. van der Burgh en T.T. Osinga, *Vereniging voor Evangelisatie "Uw Koninkrijke Kome" te Burgum*, Drachten 2004, p. 89.
7 *Leeuwarder Courant*, 10 april 1925 en 8 mei 1925.
8 Zie www.nl.m.wikipedia.org, (geraadpleegd 29 oktober 2020).
9 www.manolitobar.nl (geraadpleegd 29 oktober 2020).
10 *Drachtster Courant*, 23 oktober 2000, en *Leeuwarder Courant*, 24 februari 2001.

Foto *Willem Hansma*

Willem Hansma

De Johanneskerk van Weidum

Unieke aanwinst voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken

Foto *Willem Hansma*

Tenzij anders vermeld zijn de foto's bij dit artikel van *Nel Schouwstra*

Het hoeft niemand te verbazen dat Justin Kroesen de Johanneskerk van Weidum opnam in zijn in 2018 verschenen *Elfkerkentocht*.[1] Het gebouw met zijn inventaris behoort tot de topkerken van de provincie. Niet alleen het exterieur mag uniek genoemd worden, ook de inrichting is zeer de moeite waard. Een oude dorpskerk wordt wel eens vergeleken met een tijdmachine. Wie de kerk van Weidum betreedt, waant zich onmiddellijk drie eeuwen terug in de geschiedenis: de vroeg-achttiende-eeuwse inrichting is vrijwel puntgaaf bewaard gebleven.[2]

Exterieur

Het oudste deel van de kerk is de romaanse tufstenen toren, die uit ongeveer 1100 moet dateren. Meest opvallende kenmerk is de sterk ingesnoerde, met leistenen beklede spits, die als een naald naar de hemel wijst. Hij moet al vroeg op de toren geplaatst zijn: op een kaart van Metius en Freitag uit 1622 is de kerk al met een spitse toren getekend. Romaanse spaarvelden met rondbogen demonstreren de hoge ouderdom van het bouwwerk. Bovenin hangen twee luidklokken. De oudste uit 1531 is gegoten door Geert van Wou en Johan ter Steghe. De tweede klok dateert uit 1626 en is vervaardigd door Hans Falck.

Het schip is minstens een eeuw jonger. Dit laatromaanse deel van de kerk is opgemetseld uit kloostermoppen en heeft in de loop der eeuwen nog wel eens een wijziging ondergaan. Het meest origineel lijkt de noordmuur te zijn. Kenmerkend zijn de rondboogvensters die geflankeerd worden door rondboognissen met kepervormig (diagonaal) metselwerk. Aan de zuidzijde is boven de ingang binnen een vijfpas een gotische nis gemetseld. Ooit moet er een heiligenbeeld in hebben gestaan, misschien van de patroonheilige van de kerk.

Over wie dat geweest is, hebben we geen enkele zekerheid. Men heeft voor Johannes gekozen, omdat diens naam voorkomt op klok uit 1531. Hij wordt daar in één adem genoemd met Jezus en Maria, een combinatie die we op veel klokken zien. Dat maakt de juistheid van die toeschrijving zeer twijfelachtig. En evenmin is het feit

Zuidelijke ingang

Basement doopvont

dat het dorpsfeest in Weidum jarenlang plaatsvond op 15 augustus – Maria-Hemelvaart – een doorslaggevend bewijs om Maria als mogelijke patroonheilige aan te wijzen. Dorpen met andere patroonheiligen vierden op deze datum ook wel hun dorpsfeest.[3]

In een *Leeuwarder Courant* uit 1926 wordt als derde mogelijkheid de Heilige Nicolaas genoemd, patroonheilige van onder anderen zeelieden. De ligging van Weidum aan de vroegere Middelzee maakt dat niet eens zo onwaarschijnlijk. Ook de kerken van dorpen als Húns, Poppenwier en Dearsum zijn aan Nicolaas van Myra opgedragen.

Hal en voorkerk

Zowel in de hal als in de voorkerk liggen grafzerken. Curieus is de plek van de bijzondere vijftiende-eeuwse steen van Galthie van Dekema, overleden in 1469. Hij is bij de restauratie in de jaren zeventig van de vorige eeuw helaas direct achter de ingang gelegd, wat zo'n beetje de meest slijtagegevoelige plek van de kerk is. Galthie was de weduwe van Bocke Harinxma, die een jaar eerder dan zijn vrouw overleed en in het klooster Thabor bij Tirns werd begraven.

Wie vanuit de hal de voorkerk betreedt, ervaart een weldadige stilte. Het enige geluid is het regelmatige getik van het uurwerk, dat kort voor 1620 in de toren geplaatst moet zijn. Ene Antke Jansen was de maker. Op de vloer ligt een verzameling sarcofaagdeksels. Ze zijn hergebruikt als grafzerken, voornamelijk door de familie Dekema. Een van de deksels heeft dienstgedaan als altaarsteen: de nog aanwezige wijdingskruisjes zijn daar het bewijs van. De zerk van pastoor Tiebbe van Unia bevindt zich eveneens in deze ruimte, net als een fraaie renaissancezerk uit 1550 van de hand van de beroemde zestiende-eeuwse steenhouwer Vincent Lucas.

Ook in deze ruimte staan twee fragmenten van rode zandsteen opgesteld, die koster Dirk Limburg in de jaren tachtig heeft opgegraven in de tuin achter de consistorie. Het meest spectaculair is een twaalfhoekige plaat, waarin een steenhouwer langs de rand hagedissen heeft gehouwen, symbolen van wedergeboorte en opstanding. Verondersteld wordt dat het een basement van een doopvont betreft, dat mogelijk bij de beeldenstorm afgedankt is. In de Keppelstok – de voorganger van dit blad – is er al eens uitvoerig over geschreven.[4]

Interieur

Vrijwel de hele barokke inrichting van de kerk is rond 1710 tot stand gekomen. In verband hiermee worden twee namen genoemd: beeldsnijder Gerrit Payaar en schrijnwerker Jouke Joukes Selsma, beiden afkomstig uit Leeuwarden. Het is een van de fraaiste voorbeelden van een typisch Friese reformatorische kerkinrichting: tegen de zuidmuur de preekstoel met rechts daarvan de haaks op de muur geplaatste vrouwenbanken. Tegenover de kansel staat een herenbank met links evenwijdig aan de muur geplaatste mannenbanken. Ook het koor in Weidum is gevuld met banken, waaronder ook twee herenbanken. Overal zijn messing blakers op de lessenaars

Aan de zuidzijde van de voorkerk wordt een deel van de vloer bedekt door een groot luik. Eronder bevindt zich een zeshoekig fundament waarvan wel is verondersteld dat het de plek markeert waar de oudste klokken van de kerk gegoten zijn. In de middeleeuwen was het niet ongebruikelijk om dat ter plekke te doen. Een mogelijkheid is echter ook dat het om de fundamenten van de hierboven genoemde doopvont gaat. In de katholieke tijd stond de doopvont doorgaans dichtbij de ingang van de kerk, een herinnering aan de periode dat de doopleerlingen zich in het achterste deel van de kerk ophielden.

Burmaniabank

geschroefd. Het merendeel is in 1769 aangekocht bij geelgieter Taeke Pluimker te Leeuwarden.

De kansel uit 1712 is de tweede van na de Reformatie: in 1642 had de kerk ook al eens een nieuwe preekstoel gekregen. Het is een zeshoekig meubel met op de hoeken getordeerde (gedraaide) zuilen, omwonden met druivenranken, eikentakken en laurier. De druivenranken kunnen naar Christus verwijzen: *'Ik ben de ware wijnstok'* (Johannes 15:1). De eik kan staan voor kracht en moed in het geloof, de laurier voor de overwinning. Speciale aandacht verdient het ruggenschot met links en rechts van het centrale kussenpaneel barokke engelenkopjes tussen vleugels.

De herenbank ertegenover draagt het jaartal 1708. Ook hier klimmen druivenranken langs de zuilen omhoog. Het fries van de overhuiving heeft prachtig snijwerk, aan het eind uitlopend in een gestileerde leeuw. Op de bank staat een fraai gesneden kuif met centraal het door twee griffioenen gedragen Burmania-wapen. Gesproken wordt dan ook van de 'Burmania-bank'. Vermoed wordt dat hij gesticht is door Dominicus Justus Botnia van Burmania, die in 1708 Hania-state in Weidum bewoonde.

De bank tegen de oostmuur wordt de Buma-bank genoemd. Links ervan staat de Sierdsma-bank. Bernhardus Buma was begin negentiende eeuw grietman van Baarderadeel, Auke Pieters Sierdsma onderwijzer en wethouder. Overigens bevindt zich links achter tegen de wand onder het orgel nog een bank met overhuiving, die stilistisch zoveel overeenkomsten met de Burmania-bank vertoont, dat we vermoeden dat hij oorspronkelijk ook een centrale plaats in het koor gehad heeft.

Zerken van Tiete en Wiggele Hania

Detail zerk Kinsck van Ropta

Grafzerken

De kerk telt een groot aantal grafzerken. Een van de fraaiste ligt over de volle breedte van het middenpad. Het is de kolossale zerk van Kinsck van Ropta en haar drie echtgenoten. Net als de zerk in de voorkerk wordt deze toegeschreven aan Vincent Lucas. We zien een groot aantal voorstellingen, die door de steenhouwer in een architectonische constructie geplaatst zijn. Het meest in het oog springt de afbeelding van Caritas, de liefde, gesymboliseerd door een moeder met twee kinderen. Zelf is Kinsck ondanks haar drie huwelijken altijd kinderloos gebleven. Dat zal ook een van de redenen geweest zijn dat zij met haar eerste man Siuerdt van Andla bij testament bepaalde dat een deel van hun vermogen ingezet moest worden voor de stichting van een weeshuis in Westernijkerk. Een bijzonderheid is nog dat zich in de zuidmuur van de kerk een dichtgemetselde gleuf bevindt, waarvan vermoed wordt dat het de plek is waar de zerk de kerk ingeschoven is.

In het koor liggen de grafstenen van de broers Tiete en Wiggele Hania. Ze zijn vrijwel identiek en zijn vervaardigd door steenhouwer Pieter Claes Antiek. De broers staan er levensgroot op afgebeeld. Beiden waren hopman in het leger van stadhouder Willem Lodewijk. In 1599 besloten de Staten te bezuinigen en nog maar twee compagnieën op de been te houden. Op dat moment was Tiete al aanvoerder van een van beide. In datzelfde jaar kreeg Wiggele de leiding over de andere compagnie. Zijn naam vinden we ook op de luidklok uit 1626.

Aan het hoofdeinde van de stenen van de broers ligt de zerk van hun ouders Dion van Hania en Syucke van

Wijdingskruis

Boogfries

Hetting. Deze is eveneens van de hand van Pieter Claes. Dion werd in 1583 aangesteld als ontvanger van de inkomsten uit de kloostergoederen van Westergo. Toen in 1586 bleek dat er een flink verschil was tussen de geregistreerde inkomsten en de werkelijke hoeveelheid kasgeld, werd Van Hania uit zijn functie gezet. Het heeft de carrière van zijn zoons blijkbaar niet in de weg gestaan.

Wandschilderingen

Een andere bijzonderheid in de Weidumer kerk wordt gevormd door de schilderingen die zich op de wanden bevinden. In 1976 kwamen deze resten bij de restauratie tevoorschijn. Ze zijn aangebracht in de kleuren zwart en rode oker. Het betreft drie wijdingskruisen en eenzelfde aantal boogfriezen. Voor een datering zijn er te weinig aanknopingspunten.

De wijdingskruisen kunnen aangebracht zijn bij de wijding van de kerk of van een altaar. Zo zal één altaar aan de patroonheilige gewijd geweest zijn. Daarnaast heeft de kerk ongetwijfeld een Maria-altaar gehad en ook een Willibrord-altaar: de laatste was namelijk patroonheilige van de Weidumer prebende. Een prebende was een vermogensfonds, waaruit een speciaal benoemde geestelijke betaald werd, wiens taak was het opdragen van votiefmissen voor de overleden stichter van de prebende en/of zijn familieleden.

De twee boogfriezen op de oostmuur lijken de bovenkant van de vensters te markeren. Een breed fries op de zuidmuur kon wel eens de plaats aangeven waar zich ooit de stenen gewelfaanzetting heeft bevonden.

Het orgel

Vóór de reformatie had de Weidumer kerk al een orgel. In het Beneficiaalboek van 1543 wordt organist Doede Sijmens genoemd in verband met de huur van twee percelen land. In de oudste kerkrekening uit 1584 vinden we een post waarin een betaling aan orgelmaker Mathijs Raphael uit Bolsward verantwoord wordt. Hieruit blijkt dat orgels vlak na de reformatie nog wel degelijk gebruikt werden. Met veel aanpassingen heeft dit instrument het volgehouden tot 1889. Het werd toen aan een gereformeerde kerk in Haarlem verkocht.

In hetzelfde jaar kreeg de firma L. van Dam & Zonen te Leeuwarden de opdracht om een nieuw eenklaviers instrument te bouwen. Dit kon gerealiseerd worden dankzij de vrijgevigheid van burgemeester E.D. van Beijma en boer Jan Tjaarda. Samen legden ze het benodigde bedrag van 2100 gulden op tafel. Op een oude foto is nog te zien dat zich boven het instrument ooit een geschilderd gordijn bevond.

Tot slot

Het bovenstaande maakt duidelijk dat de Stichting Alde Fryske Tsjerken met de Johanneskerk van Weidum een uniek object onder haar hoede heeft gekregen, dat een zeer bijzondere plaats verdient in het Friese kerkenbestand. Het is een geruststellend idee dat het gebouw met de inrichting daardoor extra beschermd wordt en tot in lengte van jaren bekeken, bewonderd en gebruikt kan worden.

Willem Hansma is neerlandicus en theoloog. Hij is als docent Nederlands en kunstgeschiedenis werkzaam in het middelbaar beroepsonderwijs.

Noten

1 Kroesen, J., *De Friese Elfkerkentocht*. Leeuwarden 2018.
2 Dit artikel is een bewerking van het boekje *De Johanneskerk van Weidum*, dat in 2015 van de hand van dezelfde auteur bij uitgeverij Bornmeer in Gorredijk is verschenen. In die uitgave wordt uiteraard veel uitgebreider op de diverse objecten in de kerk ingegaan en zijn de teksten voorzien van relevante bronvermeldingen, waaronder de archivalia.
3 Vriendelijke mededeling van wijlen Otto Roemeling, Hardegaryp.
4 Van Deijk, A., 'Een bijzondere vondst in Weidum', in *Keppelstok* (juni 1994), p.159-160.

Uitgelicht

Zoals gebruikelijk vindt u op deze pagina een selectie uit de vele culturele activiteiten die de Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren. Helaas is er door COVID-19 op dit moment niet veel mogelijk en zijn er door de onzekerheid over het wel of niet door kunnen gaan, maar weinig activiteiten gepland voor het komende winter- en voorjaarsseizoen. Om die reden is er ook deze keer geen papieren UIT-agenda gemaakt.

Tóch staan er in een aantal kerkjes mooie dingen op het programma, waarvan op deze pagina een drietal zijn uitgelicht. U bent van harte welkom!
Houd onze website www.aldefrysketsjerken.nl in de gaten voor de actuele informatie hierover én voor de complete UIT-agenda van het eerste halfjaar 2021.

We hopen u gauw weer meer cultuur te kunnen bieden in onze kerken, samen het 'grootste kleine podium van Fryslân'.

Duo Puur in de Doarpstsjerke van Rottevalle

Foto E. Zandstra

Fluitiste Petra van den Dolder en harpiste Annegreet Rouw vormen samen duo PUUR. Ze zijn allebei afgestudeerd aan het conservatorium van Enschede. Daar is hun samenwerking - in 2006 - begonnen. Ze zijn een enthousiast, dynamisch en professioneel fluit-harpduo.
Waarom heten ze duo PUUR? Duo PUUR is een naam die bij hen past. Dat vinden ze niet alleen zelf, maar ook hun opdrachtgevers en luisteraars. Ze zijn PUUR in hun toelichtingen, in hun benaderingen naar opdrachtgevers en luisteraars, maar bovenal zijn ze PUUR zoals ze zelf zijn!

Reserveren: doarpstsjerkerottefalle@gmail.com

Zondag 17 januari 2021 om 15.00 uur

Foto S. Xanthoulis.

Musicus James Oesi in de St. Vituskerk Feinsum

Drie bekende festivals, het Grachtenfestival Amsterdam, Gaudeamus Muziekweek Utrecht en November Music Den Bosch organiseren samen de 'Nieuwe Noten Competitie'. Jonge componisten worden uitgenodigd om stukken in te sturen voor een uitverkoren musicus. In 2019 was dit de musicus James Oesi. Hij is dan degene die uit de inzendingen vier stukken kiest. Zij worden vervolgens op de festivals uitgevoerd. Deze vier stukken vormen de basis van het programma dat James zal verzorgen, dit maal in het kerkje in Feinsum/Finkum. Zij zullen worden afgewisseld met Etudes voor Contrabas van Sofia Gubaidulina.

Reserveren: www.stinze-stiens.nl

Zondag 14 februari om 16.00 uur.

Huite Zonderland (vader van ...) in kerkje Schurega

Lezing Epke, de weg van een Olympisch kampioen.
Door vader Huite Zonderland.

Reserveren: kerkjeschurega3@ziggo.nl
Tel: 06- 11 32 37 33

Zondag 14 maart om 14.30 uur.

Foto ANP

Stichting Alde Fryske Tsjerken

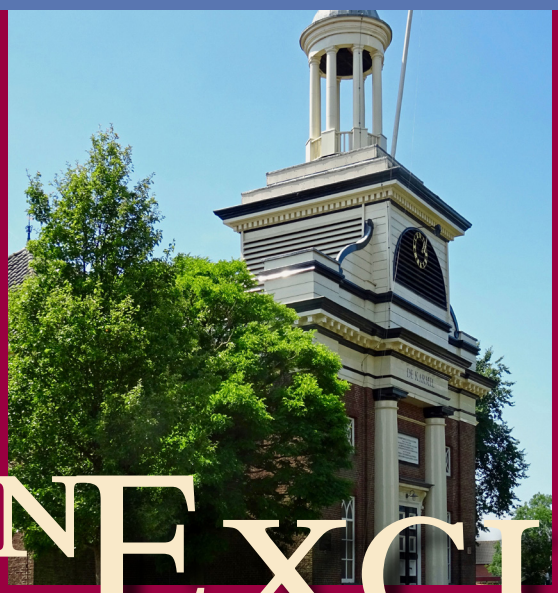

Kerken Excursie

Langweer

Woudsend
(Karmel)

Woudsend
(St. Michaëlskerk)

op zaterdag 5 juni 2021

met
de boot
langs kerken
en dorpen

Nadere informatie volgt via
website en nieuwsbrief
Voor inlichtingen: 058 213 96 66
of

www.aldefrysketsjerken.nl